

ઓતરાતી દીવાલો

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ દાલેદકર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક

29173 કિંમત ૦.૬૦

ગ્રંથનામ

આત્મચરિત્ર દીપાવતી

વર્ગિક

૬-૬

આ લેખકનાં અન્ય પુસ્તકો

જીવનવિકાસ	૨—૮—૦
(કેળવણીનાં અંગોની ચર્ચા)	
જીવનનો આનંદ	૧—૮—૦
(કલા અને કુદરતવિષયક લેખો)	
જીવનભારતી	૨—૮—૦
(સાહિત્યવિવેચન)	
જીવનસંસ્કૃતિ	૨—૮—૦
(સામાજિક અને સંસ્કૃતિ વિષયક લેખો)	
હિમાલયનો પ્રવાસ	૧—૦—૦
(આર્ય સંસ્કૃતિનું રહસ્ય ચર્ચા)	
અન્નદેશનો પ્રવાસ	૦—૨—૦
(કેવળ મુસાફરીની દૃષ્ટિએ)	
રમરણુયાત્રા	૧—૦—૦
(કિશોર અવસ્થાના રમૂજ અનુભવો)	
જીવતા તહેવારો	૦—૧૨—૦
(ધાર્મિક જીવનનું કાવ્ય)	
લોકમાતા	૦—૪—૦
(ભારતની નદીઓનું રસિક વર્ણન)	
નક્ષત્રમાળા	૦—૧—૦
(રાત્રિ ભવૃંહરિના સહેલા સંસ્કૃત શ્લોકો)	
કાલેલકરના લેખો	૩—૦—૦
(અનેક વિષયો ચર્ચા)	

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

ओतराती दीवालो

दत्तात्रेय बालकृष्ण कालेलकर

नवजीवन प्रकाशन मंदिर
अमदावाद

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી, પ્રત ૧૦૦૦, ૧૯૨૫
આવૃત્તિ બીજી, પ્રત ૨૦૦૦, ૧૯૩૬
આવૃત્તિ ત્રીજી, પ્રત ૨૦૦૦, ૧૯૪૦

આશીર્વાદ

સાચા સેવકને સેવા કરતાં જે આનંદ મળે છે તે ખરું જોતાં પ્રેમાનંદ હોય છે. સાચા શિક્ષકને ભણાવતાં જે સુખ થાય છે તે પણ પ્રેમાનંદ જ છે. કુદરત-ધેણે જ્યારે કશા હેતુ વગર રખડે છે ત્યારે એને જે કલાત્મક આનંદ થાય છે તેની પાછળ પણ વિરાટ પ્રેમાનંદ જ હોય છે. જ્યારે હું ગુજરાતીમાં લખું છું ત્યારે મારા નાના મોટા વાચકો સાથે હું એક રીતે વાતો કરું છું એ ખ્યાલથી, અને એટલા પૂરતો એટલા બધા લોકો સાથે હું અભેદ અનુભવું છું એ રસથી મને આનંદ થાય છે. મેં જોયું છે કે આ 'ઓતરાતી દીવાલો'એ મારે માટે અનેક ઘરનાં બારણાં ખુલ્લાં કર્યાં છે; અને અનેક હૃદયોમાં મને પ્રવેશ આપ્યો છે. કેટલીક વાર મેં જોયું છે કે, કોઈ નાનો છોકરો આનંદથી એ વાંચે છે અને એ આનંદ પેટમાં ન માવાથી ઘરનાં મોટરોં આગળ એમાંથી એકાદ ફરો વાંચી સંભળાવે છે. મોટરોંમાંથી કોઈ એથી આકર્ષાઈને એ ચોપડી એના હાથમાંથી ખેંચી લઈ પોતે જ

વાંચવા એસે છે અને નાનીશી હોવાથી એને પૂરી કરીને જ છોડે છે. એ વખતે મારો મૂળ બાળવાચક જે મીડી અસ્વસ્થતા અનુભવે છે તે જોવા લાયક હોય છે. પોતાના વાંચનમાં ખલેલ પડી એ એને ગમતું નથી. પણ પોતે કરેલી પસંદગી સાચી નીવડી અને ખરેખર એ ભાગ વાંચવા લાયક હતો એ બિના સિદ્ધ થયેલી જોઈ એનો આત્મવિશ્વાસ વધે છે.

નાનાઓને હંમેશ થાય છે કે આપણે નાના, આપણી અભિરુચિ 'નાની', આપણને જે ગમે છે તે મોટરાંઓને ક્યાંથી જ ગમે ? પણ જ્યારે તેઓ જુએ છે કે એવી વસ્તુ પણ દુનિયામાં હોઈ શકે છે કે જે આપણને જેટલી ગમે છે તેટલી જ મોટરાંઓને પણ આકર્ષે છે, ત્યારે એ સમાનતાને કારણે એ રાજ થાય છે, મોટાં થાય છે અને એમનો આત્મ-વિશ્વાસ વધે છે. આ નાની ચોપડીએ આ કામ કર્યું છે અને તે મેં બાળકોનાં મોઢાં પર જોયું છે.

આનું કારણ શું હશે ? કારણ એટલું જ કે આ લખાણમાં ઉપદેશ નથી, પ્રચાર નથી, ડહાપણ નથી, વિક્રતા નથી; કેવળ અનુભવની, સુખદુઃખની અને કલ્પનાની આપણે છે. અને વિશેષ તો ખુશખિજી છે. ખરેખર, દુનિયા મારાથી અકળાઈ હોય તો ભલે પણ હું દુનિયાથી અકળાયો નથી. દુનિયા ભલી છે, દુનિયાએ મને પ્રસન્ન રાખ્યો છે; મારું ભલું જ કર્યું છે; અને મને જીવવા પૂરતો અવકાશ આપ્યો છે. જેલમાં જ્યાં ગેરસમજ, ગેરમનસાફ અને હેરાનગત જ હોય છે ત્યાં પણ મારી દુનિયા મને પ્રિય જ લાગી છે.

ખેલ જ્યારે ખલાસ થાય છે અને ધરાયેલા છોકરાઓ ઘર ભણી દોડી જાય છે ત્યારે તેઓ ખેલને ખરાબ, નથી ગણતા, પણ આટલો આનંદ આપનાર ખેલ પ્રત્યે નિઃશબ્દ કૃતજ્ઞતા અનુભવે છે; તેમ જ વખત આવ્યે આ દુનિયા ખુશીથી છોડી જઈશ પણ દુનિયા પ્રત્યેનો મારો સદ્ભાવ ઓછો નહિ થાય.

દુનિયા પ્રત્યેની મારી આ લાગણી, કોણ જાણે શી રીતે, આ 'દીવાલો' દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે, તેથી જ મારાં લખાણોમાં મને એ પ્રિય થઈ પડી છે. અને તે જ કારણે હું માનું છું, વાચકોને પણ એ પ્રિય થઈ પડી હશે.

સ્વામીએ એને પ્રેમથી પ્રગટ કરી; પૂઠ આપુજીએ માંદગીની નિવૃત્તિમાં એ વાંચીને પોતાની પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી; નવજીવને એ ચોપડી પ્રત્યે પક્ષપાત બતાવ્યો; અને ભાઈ નગીનદાસે એના પર નોંધો લખીને એને વિદ્યાર્થીયોગ્ય બનાવી; સ્વ. ગિજુભાઈએ એની પાંખો કાપી એને નાની કરી પોતાના બાળમિત્રોના હાથમાં એ આપી; એ બધા ધન્યતાના વિષયો છે. આવી આ આશીર્વાદ સમી ચોપડીને

કોંગ્રેસનગર, નાગપૂર

૧૧-૧૨-'૩૯

કાકાના

સપ્તમ શુભાશિષ

દીવાલપ્રવેશ

ગાંધીજીએ આશ્રમને માટે સ્થાન સરસ પસંદ કર્યું છે. ઉત્તર તરફ સાબરમતી જેલની દીવાલો દેખાય છે, જ્યારે દક્ષિણ તરફ દૂધેશ્વરનું સ્મશાન છે. સામી બાજુ શાહીબાગથી માંડીને એલિસબ્રિજ સુધી પથરાયેલાં અમદાવાદનાં બૂંગળાં દેખાય છે, જ્યારે પાછલી બાજુ વગડા સિવાય કશું જ નથી. આવે ઠેકાણે રહ્યા પછી ચારે તરફ કુતૂહલની નજર ગયા વગર શી રીતે રહે ? વખત મળે એટલે રખડીએ. આસપાસની બધી સીમ જોઈ, પણ પેલી ઓતરાતી દીવાલોની અંદર શું છે અને સ્મશાનની પેલી પાર શું છે એનો જવાબ મળવો સહેલ ન હતો. સરકારની કૃપાથી એક સવાલનો જવાબ મળ્યો. બીજા સવાલનો જવાબ ઈશ્વરની કૃપા થાય ત્યારે !

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

જેલના અનુભવ એટલે શું હોય? જેલના અમલદારો સાથેના પ્રસંગો, ત્યાંનો ખોરાક, મજૂરી કરતાં પડેલાં કપડો, ખીજા કેદીઓ સાથેની વાતચીત, અથવા તો જેલમાં મળતા આરામના વખતમાં વાંચેલી ચોપડીઓ અને લખેલાં લખાણો, એટલે જ ખ્યાલ સામાન્યપણે રખાય છે. પણ જેમાં માણસનો સંબંધ જ ન હોય એવો પશુપક્ષી, ઝાડપાન, ટાઢ તડકા, વરસાદ ને ધૂમસનો અનુભવ કંઈ જેલમાં ઓછો નથી હોતો. જિંદગીનો મોટો ભાગ જેણે શહેર બહાર કુદરતના ખોળામાં ગાળ્યો છે, નવરાશના મહિનાઓ રખડુ મુસાફર થઈ ગાળવામાં જેણે આનંદ માન્યો છે એવા મારા જેવાને જેલની ચાર દીવાલની અંદર પ્રકૃતિ માતાનો એવો અનુભવ ન મળે તો

તેની શી વલે થાય ? મારી દષ્ટિએ આ વિભાગનો જેલનો અનુભવ જેટલો મહત્ત્વનો તેટલો જ રમણીય છે. આ અનુભવમાં ઈર્ષાદ્રેષ કશું ન મળે, દયા ખાવાપણું કે દયા માગવાપણું બહુ ઓછું હોય અને છતાં એમાંથી હૃદયને જોઈતો ખોરાક પૂરેપૂરો મળે.

સન ૧૯૨૩નો ફેબ્રુઆરીનો મંગળ દિવસ હતો. જેલનો પ્રવેશવિધિ પૂરો થયો અને હું ‘યુરોપિયન વોર્ડ’ની એક કોટડીનો સ્વામી બન્યો. આ ઓરડીમાં ઊંચે બે જાળિયાં હતાં. પણ તે હવાને માટે હતાં. અજવાળું આપવાનું તેમનું કામ ન હતું. અજવાળું તો કોટડીના લગલગ મારા કાંડા જેવડા સળિયાવાળા ખારણામાંથી જેટલું આવે તેટલું જ. આંગણામાં લીમડાનાં અઢાર ઝાડ ત્રણ હારમાં ગોઠવાયેલાં હતાં. પાનખર ઋતુ એટલે ઘરડાં પાંદડાં સવારથી સાંજ સુધી પડ્યાં જ કરે. આઠ દિવસની અંદર લગલગ બધાં જ પાંદડાં ખરી પડ્યાં અને અઢારે અઢાર ઝાડ ક્ષપણુક જેવાં નાગાં દેખાવા લાગ્યાં. આ સ્થિતિ જોઈને મને બહુ આનંદ ન થયો. મેં કહ્યું, ‘કથં પ્રથમમેવ ક્ષપણકઃ !’

*

*

*

અમારા મકાનની જમણી બાજુ પર દાબડે આપાના વાવેલ કેટલાક છોડ હતા : બે આંખાના, બે

લીમડાના ને એક જાંબુનો. એ પોતાના બાળકો જ ન હોય તેમ બાપા આ બધાં આડની સારવાર કરતા. પ્રેમનો ઉમળકો આવે એટલે પોતાની કાનડી લાખામાં આડો સાથે વાતો પણ કરતા, અને મારી સાથે તેને લગતી વાતો કરતાં તો ખિલકુલ થાકતા જ નહિ. જમી રહ્યા પછી અમે આ છોડ વચ્ચે બેસીને અમારાં વાસણુ ઊટકતા. જસતનાં આ વાસણુ ઊટકવાની ખાસ કળા હોય છે. મુનિ જયવિજયજીએ આ કળામાં વિશેષ પ્રાવિણ્ય મેળવ્યું હતું. ભારે ઉમંગથી અને થોડીક જબરદસ્તીથી તેમણે મને એ ઉપયુક્ત કળાની દીક્ષા દીધી. બીજે જ દિવસે તેઓ જેલ બહાર ગયા એટલે એક જ પાઠનો હું ભાગ્યશાળી થયો. જસતનાં વાસણુનું તેજ એ તો જાહેર કામ કરનાર દેશસેવકની આબરૂ જેવું હોય છે. રોજ સાવધ ન રહે તો જોતજોતામાં આંખું પડી જાય. એના પર જરાક આંખપ આવે કે તરત સ્નેહપ્રયોગ કરવો પડે. સાથે કાંઈક ખટાશનો પણ અનુભવ કરાવીએ તો વધારે ઠીક.

સાંજના છ વાગ્યા એટલે અમે પોતપોતાની કોટડીમાં પુરાયા. ખટ ખટ અવાજ કરતાં તાળાંએ સરકારને ખાતરી આપી કે કેદી રાત્રે નાસી જાય એમ નથી. પણ નર્યાં તાળાંનો વિશ્વાસ શો ?

રાત્રે લગભગ અઘે અઘે કલાકે જ્ઞાનસો આવી
ખાતરી કરી લેતાં કે કેદી અલોપ થયો નથી,
જાગતો ન હોય તોપણ જગા પર છે. જાગતા
હોઈએ તો જ્ઞાનસને અમારું ને અમને જ્ઞાનસનું
દર્શન થતું. જેલ બહાર ઠીક ઉજાગરા થયેલા તેથી
જેલમાં સ્થિતિ થતાંવેંત ઊંઘવાનું જ કામ મેં
પ્રથમ આદ્યું. ઊંઘ ખાતે રોજના સરેરાશ ચોદ
કલાક મંડાતા. આઠ દિવસમાં ઊંઘની ઉઘરાણી પૂરી
કરી નવા અનુભવ માટે તૈયાર થયો.

*

*

*

કેટલીક ખિસકોલીઓ સવારે, બપોરે ને સાંજે
અમારી દોસ્તી કરવાના ઇરાદાથી આવતી.
ખિસકોલીઓને જોઈને મારું મન ઉદાસ થયું.
કોલેજમાં ભણતો ત્યારે મેં એક ખિસકોલીનું બચ્ચું
પાળ્યું હતું. એક વરસ સુધી મારી સાથે વસીને
અક્ષયતૃતીયાને દિવસે તે અક્ષરધામ ગયેલું તેનું મને
સ્મરણ થયું. ખીંટી પર ટાંગેલા સાઈકલના પૈડા
પર ચડવાનો તે પ્રયત્ન કરતું. પૈડું ગોળ ગોળ
ફરતું એટલે ઉપર ચડાતું જ ન હતું; એ જોઈ
તે રોઈ પડતું. હું દૂધ પીતો હોઉં ત્યારે મારા
પહોંચા પર બેસી મારી સાથે જ મારા વાટકામાંથી

તે દૂધ પીતું. એ અને એવા બીજા અનેક પ્રસંગો
યાદ આવ્યા.

કાગડાઓ પણ અનેક આવતા, પણ તે મારી
સાથે દોસ્તી બાંધે જ શેના? મારી પડોશમાં કેટલાક
સિંધી મુસલમાન રાજદારી કેદીઓ રહેતા, તેમની
પાસેથી આ હાડિયા મહાશયોને માંસ તેમ જ
હાડકાંના કકડા મળતા, એટલે તેમણે અચૂક એ જ
દોસ્તી બાંધી હતી.

*

*

*

એક દિવસ બપોરે મારી ચોરડી પાસે થઈને
જતી ક્રીડીઓની એક હાર મેં જોઈ. તેમની પાછળ
પાછળ હું ચાલ્યો. કેટલીક ક્રીડીઓ વૈતરાકામ
કરનાર મજૂરો હતી, કેટલીક આગળ પાછળ દોડનાર
વ્યવસ્થાપકો હતી, અને કેટલીક તો બ્યાજ ઉપર
જીવનાર શેઠિયાની પેઠે અમસ્થી જ આમતેમ કરનારી
હતી. થોડીક ક્રીડીઓ રસ્તો છોડીને આસપાસના
મુલકમાં શોધે જતી અને દૂર સુધી જઈ પાછી
આવ્યા પછી કોલંબસ કે મંગોપાર્કની પેઠે પોતાની
મુસાફરીનાં બયાન વ્યવસ્થાપકો આગળ રજૂ કરતી.
મેં રોટલીનો ભૂકો કરી તેમના રસ્તાની બાજુ પર
બેએક હાથ દૂર મૂકી દીધો. અડધીક ઘડીની અંદર

આ શોધક મુસાફરોને તેની ભાળ લાગી, તેમણે તરત જઈને વ્યવસ્થાપકોને રિપોર્ટ કર્યો. હુકમ બદલાયા, રસ્તો બદલાયો અને સાંજ સુધીમાં ખોરાકની નવી ખાણ ખાલી થઈ. કોઈ પણ મજૂર પર બોલે વધારે થયેલો દેખાય કે તરત જ વગર બોલાવ્યે બીજા મજૂરો આવીને હાથ દે જ છે—અરે ભૂલ્યો, પગ દે છે. પણ બોલે કયે રસ્તે ખેંચવો તે વિષે તેઓ જલદી એકમત થતા નથી. તેથી બે ક્રીડીઓ બોજની તાણાતાણી કરતી ગોળગોળ ફરે છે. આખરે એકમત થયા પછી બગડેલા વખતનું સાદું વાળવા તેઓ ઉતાવળે ચાલતી થાય છે.

આ ક્રીડીની હાર આવે છે ક્યાંથી એ જોવાનું મને મન થયું અને ધીમે ધીમે હું ચાલ્યો. પાછળની બાજુમાં ચોટલા નીચે એક દર હતું તેમાંથી ક્રીડી બાઈઓની આ વિસૃષ્ટિ નીકળતી હતી. પાસે જ માટીના જેવો નાનકડો લાલ ઢગલો દેખાયો. નજીક જઈને જોયું તો તે ક્રીડીઓનું સ્મશાન હતું. ધ્યાનપૂર્વક નિહાળવામાં થોડોક વખત ગાળ્યા પછી બે ક્રીડીઓ દરમાંથી બહાર આવતી નજરે પડી. મડદાં સ્મશાનમાં ફેંકી દઈ તેઓ સીધી પાછી ગઈ. કંઈ નહિ તો પાંચ સાતસો મડદાં ત્યાં ભેગાં પડ્યાં હતાં. આ ક્રીડીઓની સમાજરચના કેવી હશે, તેમના

સુધરાઈખાતાના નિયમો કેવા હશે, શા હેતુથી આવાં સ્મશાનો તેઓ ગોઠવતી હશે એ વિષે અનેક વિચારો મનમાં આવ્યા. ખીજાં કયાં કયાં પ્રાણીઓમાં સ્મશાનભૂમિની ગોઠવણ હોય છે એ જાણવાનું મન થયું. મધમાખો વખતે સ્મશાનસ્થાન નક્કી કરતી હશે. મંકોડાઓ તો અલખત કરે જ છે. શા માટે ખીજાં પ્રાણીઓમાં એ બુદ્ધિ નથી એ વિષે પણ ઘણા વિચારો મનમાં આવ્યા.

*

*

*

પાનખર ઋતુ હતી છતાં ઉનાળો બેઠો ન હતો. દાખડે બાપા ધરડું પાન. ભારે જહેમત ચલાવીને જેલમાં તેમણે નાહવા માટે રોજ ગરમ પાણીનો હક મેળવ્યો હતો. સવારે ધૂમસ ફેલાતું. દયાળજીભાઈ અમારી સાથે રહેવા આવ્યા ત્યારે સવારે ઊઠીને ધૂમસમાં સાથે આંટા મારતાં ખૂબ મજા પડતી. કોક કોક વાર આજીબાજીની દીવાલો કે મકાનો પણ દેખાતાં ન હતાં. નાનપણમાં બેલગામથી સાવંતવાડી જતાં આંબોલીઘાટમાં કેટલીયે વાર આવા અનુભવ લીધેલા તે યાદ આવ્યા. ધૂમસ ફેલાયું હોય ત્યારે અપાટાબંધ ચાલવાનો ઉમંગ ખૂબ વધે છે. કપડાં પૂરતાં પહેરેલાં હોય ને માથું ઉઘાડું હોય ત્યારે

તો વળી વધારે આનન્દ આવે છે. ટાઢ અને ધૂમસ નાકને, આંખને, કાનને ગદબદ્ધિયાં કરે છે. ટાઢ વધારે હોય તો સખત કરડે પણ ખરી. મૂછ ઉપર ઝાકળ પડે અને ઝપાટાબંધ ચાલતાં શ્વાસ ગરમ થઈ ઝાકળનાં બિંદુ મોટાં મોટાં થઈ જાય, એ અનુભવ જેણે લીધો હોય તે જ ધૂમસમાં ચાલવાનો આનન્દ ઓળખી શકે.

ધૂમસમાંથી દેખાતું આસપાસનું અસ્પષ્ટ ચિત્ર બેઈ કેશવસુત કવિએ વર્ણવેલા કવિહૃદયની સ્થિતિ ચાઢ આવી :

કવિચ્યા હૃદયીં ઉજ્જ્વલતા
આણિક મિલતી અંધુકતા ।
તીવ્ર સ્થિતિ હી ભાસતમે
મૃષ્ટિ કવચિત્રી ચ દિસે ॥

ધ્યાન અને તપસ્યાથી ઋષિમુનિઓ જે તત્ત્વનું સ્પષ્ટ દર્શન કરે છે તેનું સહેજ સ્પષ્ટ અને સહેજ આંખું દર્શન કવિઓને સહેજે થાય છે. તેથી જ કેશવસુતે ધૂમસવાળા પ્રભાતકાળને કવિહૃદયની ઉપમા આપી છે.

એક દિવસ બપોરે અમે આંટા મારતા હતા, એવામાં ઠ્યાળજીભાઈના પગ તળે એક મંકોડો ચગદાઈ ગયો. એમનું તો ત્યાં ધ્યાન પણ ન ગયું, પણ મારા પેટમાં કંઈનું કંઈ થઈ ગયું. બિચારો મંકોડો કેમ મરી ગયો, એણે શું પાપ કર્યું હતું, વગર ગુને એને આવું મોત કેમ આવ્યું, દુનિયામાં નીતિનું સામ્રાજ્ય છે કે અકસ્માતનું, આવા આવા વિચારો એક જ ક્ષણની અંદર આવ્યા અને ગયા. ફરી નવો વિચાર આવ્યો કે આવું મોત માફું જ શા માટે ગણવું? મંકોડાને એક ભવમાંથી આ રીતે રજા મળી તે તેના કોઈ પણ ગુનાની સજા રૂપે મળી કે કોઈ સત્કર્મને માટેના ઇનામ તરીકે મળી એનો નિવેડો કોણ આણી શકે? પ્રાણીમાત્ર મોતથી ડરે છે, મોતથી ભાગતાં ફરે છે એ યોગ્ય છે કે અયોગ્ય? મોતથી નાસી જવું એ પ્રાણીમાત્રનો જન્મસિદ્ધ સ્વભાવ છે. એ સ્વભાવ યોગ્ય છે કે અજ્ઞાનમૂલક છે એ કોણ કહી શકે? ફરી વિચાર આવ્યો, મોત ગમે તે રીતે આવો પણ અબજે મોત આવે એ કેમ પાલવે? મોત આવવાનું છે એમ જાણ્યા પછી જે મોતનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે કીમતી અનુભવથી વંચિત થવું એ શું દુર્લાભ્ય નથી? અને કોણ કહી શકે છે કે મોતમાં અમુક

જાતની લિજ્જત નહિ જ હોય ? ઊંઘનું આગમન
 જો મીઠું હોય તો મોતનું કેમ ન હોય ? ફાંસી
 જનાર માણસને આઠ દસ દિવસની નોટિસ મળે
 છે. એટલા દિવસમાં પરલોક માટેની કેટલી મજાની
 તૈયારી તે કરી શકે એમ છે !!

૨

થોડા જ દિવસમાં ફાંસીખોલીમાં મારી બદલી થઈ. ફાંસીખોલી એટલે ફાંસી દેવાની જગા પાસે જ આવેલી, ફાંસીની સજાવાળા કેદીઓને રાખવાની આઠ ઓરડીઓ. સાબરમતી જેલમાં આ જગા સૌથી સરસ ગણેલી હોઈ સ્વામી, વાલજીભાઈ, પ્રાણશંકર ભટ વગેરે ભાઈઓને અહીં રાખવામાં આવ્યા હતા. સ્વામી તો ગાંધીજીવાળી ઓરડીમાં જ રહેતા હતા. મને અહીં કદાચ વધુ વખત ન રાખે એ શંકાથી સ્વામીએ આગ્રહપૂર્વક ગાંધીજીવાળી ઓરડી મને રહેવા આપી. ઊંચી દીવાલની પેલી પાર ઓરડોની જગા હતી. ફાંસીમાં અહીં આવીને હું એક રીતે પસ્તાયો. દીવાલની પેલી પાર આખી બપોર ખેંચાંચો કપડાં ધુએ, તેમનાં છોકરાં રુએ, અને અધૂરામાં

પૂરું દસપાંચ સ્ત્રીઓ ઝઘડાનો પ્રવાહ અખંડ ચલાવે. જેલની મુસીબતો વેઠવા હું તૈયાર હતો. પણ આવો કાબરકલહ સાંભળવાની તૈયારી કરી ન હતી. પણ બે ચાર દિવસમાં કાન ટેવાઈ ગયા તેથી, કે પછી ‘ઝોરતોમાં’ આવેલી નવી સ્ત્રીઓ જૂની થઈ ગઈ તેથી, ઝઘડા પ્રમાણમાં શાન્ત પડ્યા એમ લાગ્યું.

*

*

*

ફાંસીખોલીમાં આવતાંવેંત બે બિલાડીઓની દોસ્તી થઈ. એકનું નામ ‘ફોજદાર’ હતું, બીજાનું નામ ‘હીરા’. રોજ ઇસ્પતાલમાંથી આ બિલાડીઓને નવટાંક દૂધ મળવાની ‘ખાનગી વ્યવસ્થા’ હતી. ખાનગી વ્યવસ્થા એટલે દાકતર કે જેલરના હુકમ વગર થયેલી અને ચાલતી આવેલી વ્યવસ્થા. જેલખાતામાં એવી ઝીણી ઝીણી ઘણી વ્યવસ્થાઓ હોય છે. કેદીઓ તેમ જ તેમના ઉપરી નોકરો બધા જ માણસ હોય છે, એટલે હૃદયવિહીન નિયમનું પાલન કરતી વેળા જેમ તેઓ તેમાં ઘણીવાર કઠોરતા ઉમેરે છે તેમ કેટલીકવાર દયાનું મિશ્રણ પણ કરે છે. સવારસાંજના રોટલા આવે કે તરત જ અમારે ત્યાં તેના ત્રણ ચાર કકડા દૂધમાં પલાળી બિલાડીઓ માટે એક ખૂણામાં રાખવામાં આવતા. કેક દિવસ

ભૂખ કકડીને લાગી હોય ત્યારે બિલાડીઓ વોર્ડરના પગ સાથે નાક ઘસીઘસીને તેને વીનવે, અને કેક દિવસ વળી ખાવાનું પાસે મૂક્યું હોય તોપણ પહોરવાર સુધી જોયાં જ કરે અને ભર્તૃહરિના હાથીની પેઠે ધીરં વિલંકયતિ ચાતુર્યનૈશ્વ મુંકે. આ બે બિલાડીમાંથી ફેજદારની પૂંછડી બરાબર મધ્યમાં લગલગ તૂટવા આવી હતી — રોગથી કે કંઈ જખમથી તે કોણ કહી શકે ? દાબડે બાપા એક દિવસ ઇસ્પિતાલમાં ગયા ત્યારે ત્યાંથી મલમ લઈ આવ્યા. તે દિવસથી રોજ ફેજદારની માવજત થવા લાગી. પણ બાપા તેની પૂંછડી પકડીને મલમ લગાવે તે સ્થિતિ બિલાડીને પહેલે દિવસે સ્વમાનને બાધક જણાઈ. તેણે સૌમ્ય ને આકરા બધા નિષેધો વ્યક્ત કર્યા. પણ બીજા જ દિવસથી કાયદો લાગવાથી તેણે એંડ્રોક્લિઝના સિંહની વૃત્તિ ધારણ કરી.

*

*

*

હું પાછળ કહી ગયો કે દાબડે બાપા કર્ણાટકી પ્રાદ્મણ હતા. મર્યાં વિના તેમને ચાલે નહિ. જેલના ખોરાકમાં મર્યાંની અછત તો હોતી જ નથી. છતાં બાપાનું તેટલાથી નભતું નહિ. તેમણે આંગણામાં મરચીના ખાસા છોડ વાવ્યા હતા. તેમાંથી

તેમને રોજ દોથોએક મર્યાં તાળં તાળં મળતાં. તેમણે મને કણ્ઠાટકી જાણી મર્યાં ખાવાનો આગ્રહ કર્યો. મેં જ્યારે કહ્યું કે હું મર્યાં ખાતો નથી ત્યારે નિરાશ થઈ બોલ્યા, ‘ત્યારે તો સાવ ગુજરાતી બની ગયા ! અરે, મર્યાં ન ખાય તે કણ્ઠાટકી શાનો ?’ આ આરોપ મારે કબૂલ રાખ્યે જ છૂટકો હતો.

પછી હોળીના દિવસ આવ્યા. બપોરે પોલીસ કે મુકાદમ ઘોડી પર બેસી ઊઘતો હોય તેવામાં દાબડે બાપા આંગણના દરવાજામાંથી છટકી પાછળના ખેતરમાં જાય અને ત્યાંથી સુકાઈ ગયેલાં ડાળીઝાંખરાં ભેગાં કરી લાવે. થોડા જ દિવસમાં બળતણનો એક નાનોસરખો ઢગલો થયો. હોળીને દિવસે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવી ગયા બાદ આંગણમાં રીતસર હોળી પ્રગટાવી શંખનાદ સાથે તેમણે ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી, અને કારાવાસમાં પણ હિન્દુધર્મને જીવતો જાગતો રાખ્યો ! હોળી સળગાવવા માટે દેવતા ક્યાંથી આણ્યો એ મેં તેમને પૂછ્યું નહિ, કેમકે હું જાણતો હતો કે એ ‘ખાનગી વ્યવસ્થા’ હતી.

ફ્રાંસીબોલીમાં અમને બીજા નવા દોસ્તો મળ્યા, અને તે વાંદરાઓ. વાંદરાઓ જેલની અંદરના બગીચામાં ખૂબ રંજાડ કરે છે, તેથી જેલના અમલદારો તેમના

તરફ 'નફરતકી નિગાહસે' જુએ છે, અને તે જ કારણસર કેદીઓને વાંદરાઓ પર ખૂબ ભાવ હોય છે. અમારા ઝાડુવાળાને આનું કારણ પૂછતાં તેણે કહ્યું, 'અમારી છાતી ફાટી જાય ત્યાં સુધી પાણી ખેંચીખેંચીને અમે શાક ઉગાડીએ છીએ અને અમારે ભાગે તેમાંથી ફક્ત ઘરડાં પાંદડાં ને ડાંખળાં જ આવે છે. અસલી માલ તો અમલદારો ખાય છે અથવા કમિટીમાં આવનાર વિઝેટરો લઈ જાય છે. ઇતવારને દિવસે ધર્મનું ભાષણ સંભળાવવા પેલા ખે જણા આવે છે તે પણ શાકભાજી માટે જ આવે છે એ શું અમે નથી જાણતા?' મેં એને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે એ મહાશયો બજારમાંથી પણ શાક ખરીદી શકે છે. પણ પેલો મારું માને જ શેનો? વાંદરા આવે કે કેદીઓ ખુશીમાં આવી એમના જેવી કિકિયારી કરે અને પોતાના રોટલામાંથી એકાદ ટુકડો તેને ફેંકતાં પણ અચકાય નહિ. અમારે ત્યાં વાંદરાઓ બહુ પાસે ન આવતા. દીવાલ પર બેસી લાંબી પૂંછડી એક બાજુ લટકતી રાખી, ડોક મરડી, ખભા પરથી અમારી તરફ જોતા, અને જાણે પાડ કરતા હોય તેમ સહેજ દાંત પણ બતાવતા. અમે રહેતા હતા તેની બહાર મોટી દીવાલનો ખૂણો પડતો હતો. વાંદરાઓ એ ખૂણા પાસે જઈ ફૂદીને

એક દીવાલને લાત મારે ને બીજી દીવાલ પર અથડવા જાય. ત્યાં લાત મારી પહેલી દીવાલ પર કૂદે. આમ કરતે કરતે ઠેઠ દીવાલની ટોચ સુધી પહોંચી જતા. મને થતું વાંદરાઓ જો આમ જઈ શકે તો માણસ કેમ ન જાય ? બીજી જ ક્ષણે વિચાર આવ્યો, તેમ બની શકતું હોત તો ચોરોએ એ કળા ક્યારની કેળવી હોત.

*

*

*

જેલના નવા નવા અનુભવોમાં હું એ વાત ભૂલી જ ગયો હતો કે બાર કલાક ચોરડીમાં પુરાવાથી ચન્દ્ર કે તારાઓ અમે જોઈ શકતા જ નહોતા. અમારી ચોસરી પર તો દૂધ જેવું ચાંદરણું પડતું, પણ અમને બંધ ચોરડીમાં ચન્દ્રનું દર્શન ક્યાંથી થાય ? એટલામાં સ્વામીએ એક યુક્તિ સુઝાડી (ભૂલ્યો — તેમને તે દયાળજીભાઈએ સુઝાડેલી.) અમારી પાસે તે કાળે હજમતનો સામાન (અસ્ત્રા સિવાય) રાખવા દેવામાં આવતો તેમાં અરીસો હતો. તેનો કાન પકડી સળિયામાંથી અમે તેને બહાર ત્રાંસો રાખતા. એટલે બાબુથી ચન્દ્રખિંબ તેમાં આવીને પડતું અને તે જોઈને અમને મજા પડતી. થોડા જ દિવસમાં બારણામાંથી સામેના આકાશખંડમાં

અગસ્ત્યને ઊગતો મેં ઓળખ્યો. અગસ્ત્ય તો મારો જૂનો દોસ્ત — દક્ષિણનો આચાર્ય. તેને જોઈને હું રાજરાજ થઈ ગયો. પણ એ ઝાઝો વખત ત્યાં રહેતો નહિ. દક્ષિણ દિશામાં જ ડાબી બાજુએ ઊગે અને જમણી બાજુ ડૂબકી મારે.

*

*

*

આજાનને અંગે મુસલમાન ભાઈઓ જોડેના મારા ચાર દિવસના ઉપવાસ પછી મને નબળાઈ રહી ત્યાં સુધી ખુલ્લામાં સૂવાની રજા મળી હતી. સ્વામીને પણ મારી માવજત માટે બહાર સૂવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું. રાત્રે લગભગ દસ વાગ્યા સુધી અમે આંગણામાં આંટા મારતા અથવા કંબલ પર પડ્યા પડ્યા તારાઓ જોતા. આંગણામાં પીંપળાનું એક નાનું રૂપાળું ઝાડ હતું. બીજું એક મોટું લીમડાનું ઝાડ હતું. તેનાં પાંદડાંની આરપાર તારાઓ જોવાની ખૂબ મજા આવતી. આવો આનંદ માણતો હતો એટલામાં ઉપવાસ કર્યાની સજા મને સુનાવવામાં આવી અને કેદીઓ જેને જેલનું પોર્ટ ખેર

(કાળાં પાણી) કહે છે તે છોટા ચક્કર નં. ૪ માં મારી બહલી થઈ. ખુદલી હવા, તારાઓનું દર્શન અને સ્વામીનો સહવાસ આ ત્રણ ટોનિકથી ત્રણ જ દિવસની અંદર હું એટલો સાજો થયો હતો કે મેં ઠાકતરને લખેલું કે, ‘હવે હું સબ લોગવવા લાયક થયો છું; મારી સબને ઠેકાણે મને લઈ જવામાં ખોટી થવાનું કારણ નથી.’ સાચે જ ખુદલી હવા કેદીઓને ટટાર કરનાર અમૃતસંજીવની છે.

છોટા ચક્કર નં. ૪ માં મારી સજા શરૂ થઈ.
 મારી પાસેથી મારી ચોપડીઓ, લખવાના કાગળો,
 ખડિયોકલમ, પેનસિલ બધું છીનવી લેવામાં
 આવ્યું. ફક્ત એક ધાર્મિક ગ્રંથ મારી પાસે
 રહેવા દીધો હતો. આ ચોપડીમાં નિશાની કરવા
 સારું મેં મારી પેનસિલ માગી. પણ તે શેની
 મળે? અનેક રીતે મને પજવવાની, મારું અપમાન
 કરવાની યુક્તિઓ યોજાઈ હતી. પણ જેમના
 હાથમાં મારું માન મેં સોંપ્યું ન હતું તેમને
 હાથે મારું અપમાન પણ શું?

પણ આ બધી સજાઓ અને પજવણીઓને
 લીધે મારું ધ્યાન કુદરત તરફ વધારે જવા લાગ્યું.

ખીબા કોઈ કેદી સાથે હું વાતચીત ન કરી શકું એટલા માટે મને છેક છેડા પરની એક કોટડી આપવામાં આવી હતી. આ ચોરડીનું ખારણું લગભગ ચોતરાતું હતું. ચોરડીની ડાબી બાજુની દીવાલમાં ખૂબ જાણે એક જાળી હતી તેમાંથી અજવાળું સરસ આવતું અને રાતે ચન્દ્ર જ્યારે પશ્ચિમમાં હોય ત્યારે તે આ જાળીમાંથી દર્શન દેતો. ચન્દ્રનું પ્રત્યક્ષ દર્શન ન થતું ત્યારે મારો અરીસો દીવાલ પર પડેલા ચાંદરણામાં જાણે કરી તેમાંથી હું ચન્દ્રદર્શન કરી લેતો. રાત્રે એ જાળીમાંથી બે ચાર તારા દેખાતા. તે કયા તારા છે એ નક્કી કરવું બહુ મુશ્કેલ પડતું, છતાં તે નક્કી કરવામાં જ એક જાતનો આનન્દ મળતો. આખું આકાશ દૃષ્ટિ આગળ હોય ત્યાં તો દિશાનું ભાન બરાબર થાય છે અને આસપાસના તારાઓ અને તેમનો ક્રમ જોઈ અમુક તારો કયો એ નક્કી કરવું સહેલું પડે છે. પણ જાળીમાંથી તો એક બે તારા જ દેખાય. છતાં તારાગણ સાથે મારે જૂની ઓળખાણ તેથી પહેલી જ રાતે મેં પુનર્વસુના બે તારા ઓળખી કાઢ્યા અને આખી રાત બારીમાં એક પછી એક આવનારા તારા જોવા લાગ્યા.

*

*

*

પણ તારાવિહાર એ કંઈ મારા આખી રાતના જાગરણનું કારણ ન હતું. છોટા ચક્કર નં. ૪ માં કોટડીઓની લોંચ માટીના લીંપણવાળી કાચી હતી. તે લોંચમાં તેમ જ ભીંતોમાં માકણની મોટી ફ્રેજ થાણું નાખી ક્યારની પડેલી હતી. પોતાની કોટડીમાં રોજના કષ્ટ અને શ્રમથી લોથપોથ દેહ નાંખતા કેદીઓને બદલે મારા જેવો મુકલકડી કેદી જોઈને માકણો સારી પેઠે ચિડાયા, અને તેમણે લોભ સાથે રીસ લેળવી મારા પર કટક ચડાવી હુમલો કર્યો. પણ આ સ્વાદાનંદ આખનાર એકલા માકણો જ ન હતા. તેમના હરીફ વંદાઓનું ટોળું પણ નાનુંસૂનું ન હતું. છાપરામાંથી તેઓ ટપ દઈને નીચે અવતરતા અને મારા પર ધસી આવતા. આ ભાઈઓને મારા માથાના વાળ બહુ સ્વાદિષ્ટ લાગતા હોય એમ જણાયું, કેમ કે જરાક ઊંઘ આવવાની થાય કે માથામાં જ તેઓ બચકું ભરતા.

સ્વાગત જો ત્રિવિધ ન હોય તો તેમાં કાવ્ય શું રહ્યું ? એટલે ગરોળીનાં બચ્ચાંએ પોતાનો ભાગ ભજવ્યો. તેઓ મને મારી પથારીમાં એકલો સૂવા દેતાં નહિ. અસ્પૃશ્યતાનિવારણમાં હું ગમે તેટલું માનતો હોઉં છતાં આ ઢંડ ગરોળીનાં બચ્ચાંના સહવાસને હું પસંદ કરું એમ ન હતું અને આ

બચ્ચાં તો મારી સાથે વધારેપડતો પરિચય કરવા આતુર જણાતાં હતાં. આટલી તૈયારી બેઠાં મેં નિશ્ચય કર્યો કે સમરાંગણમાં સૂતા રહેવું આપણને છાજે નહિ. હું ઊઠીને બેઠો થયો અને અંધારામાં મારા સમોવડિયાઓ સામે મેં અહિંસક યુદ્ધ ચલાવ્યું.

સવારે મેં સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આગળ રીતસર ફરિયાદ કરી. તેમણે કહ્યું, ‘આ કોટડી પસંદ ન પડતી હોય તો પડખેની ખીજ લો.’ હું બણતો હતો કે પાસેની ચોરડી એ આ ચોરડીની મોટી બહેન. આકારમાં સરખી પણ અગવડમાં મોટી. તેમાં ઉપરની બળી ન મળે. એટલે ચન્દ્ર અને પુનર્વસુનું દર્શન રાતે ક્યાંથી થાય ? મેં કહ્યું, ‘સામે એક આખી બરાક ખુલ્લી છે, તેમાં મને સૂવા દો’; એટલે રોંગા જેવો એક ગોરો ડેપુટી જેલર હતો તેણે વચમાં જ કહ્યું, ‘એ નહિ બને, ત્યાં તમે સૂઓ તો તમને અમારા નિયમ કરતાં વધારે હવા મળે. અને વળી તમે રાત્રે એમાં આંટા પણ મારી શકો. સજા ભોગવતા કેદીને આટલી સગવડ ન અપાય.’

મેં તરત જ મારું સમયપત્રક ફેરવી નાખ્યું. આખી રાત બગવું ને બપોરે ઓટલા પર ચાર

કલાક ઊંઘી લેવું. એક દિવસ દાકતર તબિયત પૂછવા આવ્યા. મેં કહ્યું, ‘રાત્રે ઊંઘ આવતી નથી તેથી બપોરે ઊઘું છું.’ તેઓ બિચારા શું કરે ? તેમણે મને ઊંઘની દવા આપી; ઓમાઈડ ઓફ પોટેશિયમ અને બીજી કેટલીક દવાઓ. ઓમાઈડની અસર હું જાણતો હતો, છતાં લાચાર થઈને વીસેક દિવસ સુધી મેં તે દવા લીધી. પછી એક દિવસ મેં પાવડાકોદાળી માટે અરજી કરી. મારી ઇચ્છા હતી કે મારી ઓરડીની જમીન ખોદી ટીપીને તૈયાર કરું અને દીવાલો પણ ફિનાઈલ વડે ઘોઈ કાઢું. પણ પાવડાકોદાળી તો મહાન શસ્ત્રાસ્ત્રો ! તે મારા જેવા ‘બદમાશ’ના હાથમાં કેમ અપાય ? એટલે અમારા પર દેખરેખ રાખનાર એક ‘અશરાફ’ બલૂચી મુકાદમને તે આપવામાં આવ્યાં. આ અમારો મુકાદમ ભરૂચ જિલ્લામાં ધાડ પાડવાના ગુના સારુ આઠ નવ વરસ મેળવીને આવ્યો હતો. તેણે જે ચાર કેદીઓને ખોલાવી મારી જમીન ટીપી આપી અને મેં ડામર માગી લઈ તેનાથી જમીન લીંપી કાઢી. ડામર મુકાય ત્યાં સુધી શું કરવું એ સવાલ હતો, એટલે પાછળની એક ઓરડીમાં જવાનું મેં પસંદ કર્યું. જેલના અમલદારોએ મારો એ વિચાર તરત જ વધાવી લીધો, કારણ

એમ કરવાથી બીજા રાજદારી કેદીઓથી હું સાવ વિખૂટો પડતો હતો. પરંતુ મને તો આ પાછળની નવી કોટડી એવી ગમી ગઈ કે મેં ત્યાં જ રહેવાનું નક્કી કર્યું.

*

*

*

આ ઓરડી સામે એક અરીડાનું ઝાડ હતું. તે પણ દાબડે બાપાની પ્રજા. ઝાડ લગભગ આઠ ફૂટ ઊંચું પણ સાવ સુકાઈ ગયેલું હતું. માત્ર ત્રણ ચાર પાંદડાં રહ્યાં હતાં. અને તે પણ સુકાઈ ગયેલાં. મારી લંગોટી સૂકવવા એની પાસે ગયો કે એ પાંદડાં પણ ખરી પડ્યાં. મનમાં વિચાર આવ્યો કે આ મરી ગયેલું ઝાડ ઉખેડી નાંખું. પણ તેમ કર્યું હોત તો જેલનો ગુનો થાત; તેમાં વળી બાપાનું વાવેલું ઝાડ મારાથી ઉખાડાય જ કેમ? મેં આ મૃત જેવા ઝાડની જ સેવા શરૂ કરી. ખાનગી વ્યવસ્થાથી એક દાતરડું માગી આણ્યું અને ઝાડની આસપાસ ક્યારો ખાંધ્યો. રોજ એને બખ્ખે ડબા પાણી પાવાનું શરૂ કર્યું. મારી શ્રદ્ધા ફળી. થોડા જ દિવસમાં ડાળીએ ડાળીએ ફેંટા ફૂટ્યા. ઝાડ મરી ગયેલું ન હતું પણ હિન્દુધર્મની પેઠે તેને ઘડપણ આવ્યું હતું. જોતજોતામાં નીલમ

જેવાં લીલાં અને મખમલ જેવાં સુંવાળાં પાંદડાંથી અરીઠા શોભવા લાગ્યો.

એથી સહેજ આગળ એક પીંપળાનું ઝાડ હતું. તેની નીચે તેના જ ક્યારામાં તુલસીનો એક ઘરડો છોડ અને એક બારમાસીનો છોડ હતા. લિંગાપ્પા કરીને જનમટીપવાળો એક કણ્ઠાટકી ડાસો હતો તે રોજ તુલસીને પાણી પાચ અને બારમાસીનું ફૂલ તોડી તુલસીને ચડાવે. હું કાનડી ભાષા બોલું છું એવી ખબર પડતાં તેના આનંદનો પાર ન રહ્યો. ‘તુલસીનું ઝાડ તો દેવ — પરમેશ્વર. સેવા તેની કરવી ઘટે. તે છોડીને તમે આ કમખખત અરીઠાની સેવા શા સારુ કરો ?’ મેં કહ્યું, ‘મારે મન જેટલે દરજ્જે તુલસીમાં દેવ છે તેટલે દરજ્જે અરીઠામાં પણ છે.’

મારી આ નવી ઓરડીને પડખે પાપાએ (પારસી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ) ઉધ્વસ્ત કરેલો દાબડો બાપાનો બગીચો હતો. બાપાને સજ્જ કરવા ખાતર પાપાએ તેમનો ઉછેરેલો બગીચો ઉખેડી ન’બાવ્યો હતો. તેમાં બારમાસીના ચાર પાંચ છોડ બચી ગયા હતા. તેમને પણ હું પાણી પાતો. પણ જ્યારે પેલો રોંગો હેઠ મને બગીચો કરવા તરફ ઉત્તેજન આપતો ત્યારે હું તેમ કરવાની સાક્ષ

ના પાડતો. એક દિવસ મેં એને ચોખ્ખું કહી દીધું, ‘હું બગીચો ઉછેરું અને બીજો દિવસે તમે એને ઉખેડી નાંખો. એવો સેતાની આનન્દ તમને પૂરો પાડવાને હું તૈયાર નથી.’

*

*

*

હવે ઉનાળો પૂર જોસમાં શરૂ થયો. આસપાસનું ઘાસ બધું સુકાઈ ગયું. કાગડાઓ, કાબરો, લેલાંઓ અને ખિસકોલીઓ પાણીને માટે ટળવળવા લાગ્યાં. વાંદરાં પણ આસપાસથી આવી અમારા હોજ પર ડોકિયાં કરવા લાગ્યાં. કબૂતરો કર્મકાંડી બ્રાહ્મણની પેઠે આજો દિવસ પાણીમાં નાહવા લાગ્યાં. મારી પાસે માટીની એક કૂંડી હતી. તે ભરીને હું લીમડા તળે મૂકતો. આજો દિવસ ખિસકોલીઓ આવે, કાબરો આવે, કાગડાઓ આવે અને લે લે લે લે કરીને આકાશ ગળવી મૂકનાર બૈરાગીવર્ણાં લેલાંઓ પણ આવે. આ બધાંમાં કાગડો બડો હતો. તે તો મળે ત્યાંથી રોટલીના સૂકા કકડા લઈ આવે. કૂંડીમાં ત્રણ ચાર પલાળી રાખે, ત્રણ ચાર વાર ચાંચ વતી દબાવી જીએ, અને પલાળીને બરાબર પોચા થઈ જાય એટલે આત્મદેવને ભોગ ચડાવે. રવિવારને દિવસે એ

ગૃહસ્થો અમારી કૂંડી પણ હાડકાંના કકઠાથી અભડાવી નાંખે. એક દહાડો એક નકટો કાગડો આવ્યો. તેની ચાંચ ઉપરના ભાગમાંથી અડધોઅડધ તૂટી ગઈ હતી. તેની દીન મુદ્રા પરથી લાગતું હતું કે પોતાની ખોડનું એને પૂરેપૂરું ભાન હતું. ખિચારો પાણી પીતો ત્યારે એની મુશ્કેલી જોઈ ખહુ દયા આવતી. બીજા કાગડા તેને પોતાના મંડળમાં ભળવા દેતા નહિ.

એક મહિના પછી બીજો એક એકપગો કાગડો આવ્યો. કયા મહાયુદ્ધમાં એણે પોતાનો બીજો પગ ગુમાવ્યો હતો તે કંઈ તે મને કહી ન શક્યો. તે પણ બીજા કાગડા સાથે ભળી શકતો નહિ. ખિચારો ઊડીને આવે, અને એક પગ પર ઊભો રહે. પણ એ કંઈ ખગલાની નાત નહિ કે એમ ને એમ એક પગ પર લાંબો વખત ઊભો રહી શકે. ખગલા અને કાગડાની વચ્ચે તો ઘોળાકાળા જેટલું અંતર. એકાદ મિનિટ ઊભો રહે કે થાકીને પડી જાય. ફરી ઊઠે, ફરી ઊભો રહે, ફરી પડે. આ તેનો ક્રમ આખો વખત ચાલતો. એ કાગડો લાગલાગટ ચાર પાંચ દિવસ સુધી આવ્યો. પછી ક્યાં ગયો એની ખબર ન પડી.

નવો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવ્યો. તે દાકતર પણ હતો. તેણે મારી બાટલી બેઈ પૂછ્યું, ‘શાની દવા લેો છો?’ મેં હસતે હસતે કહ્યું, ‘એ તો માકણ અને વંદાનું ઓસડ છે.’ કેદીની વાત સાચી માને તો પછી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ શાનો? તેણે ધૂત નજરે હસીને કહ્યું, ‘વંદા જ્યારે ફરી કરડે ત્યારે એકાદ પકડીને મને બતાવશો?’ મેં પણ હસતી નજરે લાગલો જ જવાબ વાળ્યો, ‘સહેજ તરફી લેો તો આ ઘડી જ બતાવું.’ આમ કહી મેં મારી કપડાંની પેટી સહેજ ઉઘાડી તેવા જ પાંચ સાત વંદા સુપરિન્ટેન્ડન્ટનું સ્વાગત કરવા દોડ્યા! મેં સાહેબ-બહાદુરને કહ્યું, ‘આ તો આજનો શિકાર છે. ગઈ કાલે જ મેં પેટી દિવસબધો તડકામાં મૂકી હતી.’ સાહેબબહાદુરે એકદમ હુકમ છોડ્યા, ‘અલી કે અલી ઘાસતેલ સ્ટવકી બત્તી લે આઓ ઓર જમીન દીવાલ સબ જલાદો.’ ત્રીજે કે ચોથે દિવસે બત્તી આવી અને મત્કુણસત્ર શરૂ થયો. દીવાલના ખૂણા, ચૂનાના પોપડા તેમ જ બારણામાં રહેલી ફટો, બધે બત્તી ફરી વળી અને માકણોના લાંબા થયેલા અને ગંધાતા દેહ જમીન પર પથરાયા. એ સંહાર સાથે જ મહાન હતો. આઠ દસ દિવસ પછી મેજર સાહેબે પૂછ્યું, ‘હવે કેમ છે?’ મેં કહ્યું,

‘એક ફ્રેજ તો ગારદ થઈ. પણ વંદાઓ તમારી બત્તીની રેન્જની બહાર છે.’ તરત જ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અને જેલરની વોર કાઉન્સિલ બેઠી. નિર્ણય થયો કે છાપરા પર કખૂતર બેસે છે તેમની હગાર ત્યાં પડે છે તેમાંથી વંદાઓ પેદા થાય છે. તરત જ હુકમ થયો કે કખૂતરો છાપરાની અંદર ઘૂસી ન શકે એવી રીતે બધે સિમેન્ટ લગાડવો !

આટલે સુધી બધું ઠીક હતું, પણ ત્યાર પછી જે કાંડ શરૂ થયો તેથી અમને ભારે ક્લેશ થયો. એક દિવસ સવારે આ નવા સાહેબ પોતાની બંદૂક લઈને આવ્યા અને તેમણે કખૂતરોનો સંહાર શરૂ કર્યો. તેઓ મારી પાસે આવી મલકાતા કહેવા લાગ્યા, ‘આ બલાનું કાસળ કાઢી નાખું છું. બહુ ગંદવાડ કરે છે.’ હું તેનો આભાર માનીશ એમ તેણે ધારેલું. મેં ઉદાસીન નજરે તેના તરફ જોયું. મારા મોઢામાંથી એક હાય નીકળી ગઈ. સાહેબ-બહાદુરને ભાન આવ્યું કે આ તો દયાધર્મી હિન્દુ છે. કખૂતરોને ઘેર તે દિવસે હાહાકાર હતો અને સુપરિન્ટેન્ડન્ટને ત્યાં ઉભાણી.

અને કખૂતરો પણ કેવાં બેવકૂફ ! બીજે દિવસે તેટલાં ને તેટલાં જ આવીને છાપરા પર બેઠાં. અમે તેમને ઉડાડવાની ખૂબ કોશિષ કરતા, પણ તે

જાણ શેનાં? તેમનામાં પણ હુજો વતન હોય જ છે. એ કબૂતરોમાં એક સફેદ અથવા કાળરચીતરું કબૂતર હતું. તે એકવાર પાળેલું હતું એટલે તેણે નીચે આવી એક પોલીસનો આશ્રય શોધ્યો. પોલીસે તેનાં કેટલાંક પીછાં કાપી નાખ્યાં એટલે તે ઊડી પણ ન શકે. આખરે અમારા ‘ભાષણવાળા’માં અલ્લાહાદ કરીને એક સિંધી હતો તેણે તે કબૂતર પોતાના કબજામાં લીધું. ખાનગી વ્યવસ્થાથી જુવાર મંગાવી તેને તે ચારો નીરતો. નવાં પીછાં ઊંચાં એટલે એક દિવસ કબૂતર ઊડી ગયું. એ કબૂતર અમારી સાથે હતું ત્યાં સુધી અમારામાંના ગમે તેના ખલા પર બેસતું અને રાજી થાય ત્યારે પોતાનો અંતઃસ્થ અવાજ કાઢતું.

*

*

*

થોડા દિવસ પછી લીમડાને નવાં પાન આવ્યાં, પછી ફૂલ આવ્યાં; અને પવન વાય ત્યારે આખો દિવસ લીમડાનાં ફૂલનો વરસાદ ચાલે. અને હું મજવરી તરુ કૂમરેણુ વરુનિ ઢાલિતી એ જૂનું પદ લલકારવા લાગતો. સવારથી સાંજ સુધી ફૂલો પડ્યાં જ કરે. જમીન પર પડ્યા પછી પણ કરાની પેઠે ઊડ્યાં કરે. આ કડવા ઝાડનાં કડવાં ફૂલોની મહેક માત્ર મીઠી હોય

છે. રોજ સવારે ઝાડુવાળાઓ સુકાઈ ગયેલાં ફૂલ વાળીને કોથળા ભરતા અને રોજ નવાંનવાં ફૂલના ગાલીયા પથરાતા. લીમડા નીચે ફરવાની બહુ મળ આવતી. અમે કહેતા, ‘સરકારને શી ખબર કે અમે આટલો આનંદ લૂંટી રહ્યા છીએ ?’

આખરે આ ફૂલની ઋતુ પણ વિદાય લઈને ગઈ અને લીંબોળીઓ પોતાના આગમનની તૈયારી કરવા લાગી. આ વરસે વરસાદ રસ્તો ભૂલીને ક્યાંય આડો ચડી ગયો હશે. ઉનાળો અસહ્ય થવા લાગ્યો. રાત્રે ઓરડીમાં પુરાવું એના કરતાં બિસ્ક્રૂટ તૈયાર કરવાની ભઠ્ઠીમાં જઈને સૂવું બહેતર એમ થઈ જતું. ‘ભાષણવાળાઓ’એ ખૂબ તકરાર કરી, પણ રાત્રે ખુલ્લામાં સૂવાની રજા ન મળે. જોન્સ સાહેબ એવી રજા આપતો પણ ડોઈલ સાહેબ કંઈ જોન્સ સાહેબ ન હતા. આખરે જ્યારે ઝમ્મટમલ એક બે વાર રાત્રે બેભાન થયા ત્યારે પૂનેથી પરવાનગી મંગાવવામાં આવી અને અમને ખુલ્લામાં સૂવાની રજા મળી. અમે સાંજે ભેગા બેસી પ્રાર્થના કરતા, ખૂબ પાણી રેડી જમીન ઠંડી કરતા અને પાણીની વરાળ નીકળી ગયા પછી પથારી કરતા. આટલા પુરુષાર્થથી તૈયાર કરેલી મીઠી પથારી હું એકલો જ વાપરું એ કુદરતને

કેમ ગમે ? એક દડળા જેવો પુષ્ટ દેડકો મધરાતે મારી પથારીમાં પ્રવેશ કરતો અને મારી ડોક તળે આવી પોતાના ભીના કલેવરનો શીતળ સ્પર્શ મને કરાવતો.

મારે આવા સ્પર્શના કરતાં અખંડ નિદ્રાની દરકાર વધારે હતી. જે ત્રણ દિવસ દેડકો લાગલાગટ આવવા લાગ્યો. મેં પથારીનું સ્થાન બદલ્યું. ભાઈસાહેબ ત્યાં પણ આવ્યા. એટલે મેં વિચાર કર્યો કે આને હવે સને ૧૮૧૮નો કાયદો લાગુ કરવો જોઈએ. એક રૂમાલમાં તેને પકડી દીવાલ બહાર વિદાય કર્યો અને તેના સ્પર્શસુખમાંથી હું કાયમનો મુક્ત થયો.

*

*

*

એક દિવસ રાત્રે (અમે ઓરડીમાં પુરાતા તે દિવસોમાં) લગભગ દસ અગિયાર વાગ્યે ખિસકોલીની એક કારમી ચીસ સંભળાઈ. થોડી જ વારમાં કોઈ ખાતું હોય એવો કુરરર કુરરર અવાજ કાને પડ્યો અને આખરે બિલાડીનો વિશિષ્ટ જાતનો લાક્ષણિક આનન્દોદ્ગાર સંભળાયો. મેં જાણ્યું કે એક ખિસકોલી બિલાડીના પેટમાં જઈ કાયમની સૂતી. પણ એટલું જાણ્યા પછી મને ઊંઘ આવે શી રીતે ? બિચારી ખિસકોલીને શું

થયું હશે ? સાંજે થાકીપાકી પોતાના માળામાં સૂઈ ગઈ ત્યારે શું એને સૂઝયું હશે કે એ એની આખરની નિદ્રા છે ? પણ ભૂખી ખિલાડીને કેટલો આનન્દ થયો હશે ! રોજ રોજ કંઈ તેને આવી ઉન્નાણી ઓછી જ મળતી હશે ? ખિલાડીએ વિધાતાને અનેક આશીર્વાદ આપ્યા હશે !

સવારે દા. કે ખીજા કોઈના ઘરનાં ખેરાંછોકરાં જેલ જેવા આવ્યાં હતાં. ફૂલ જેવાં નાનાં ખાળકોનું દર્શન જેલમાં કેટલું આનંદદાયક થાય છે એની કલ્પના તે અનુભવ લીધા વિના આવે નહિ. રીઠા બદમાશો પણ આવાં ખાળકોને જોઈને જરા સૌમ્ય થઈ જાય છે અને હૃદયશૂન્ય પોલીસો પણ બે ચાર ક્ષણ મીઠાશથી બોલતાં શીખે છે. તે જ દિવસે હેકનું કૂતરું પણ જેલમાં આવેલું. આખા વરસમાં જેલમાં અમે બે જ કૂતરાં જોયાં.

*

*

*

ખિલાડીએ ખિસકોલીનો શિકાર કર્યો તે જ અરસામાં એક જીવાન કેદી ફ્રાંસીએ ગ્રહ્યો. તે દિવસે મને ખાવાનું લાગ્યું નહિ. હિંસા એ શી વસ્તુ છે ? સ્તવબત્તીથી આપણે માકણ મારીએ

છીએ, બિલાડી ખિસકોલીને મારી ખાય છે, અને ન્યાયદેવતા એક જીવાન ગુનેગારનો બળિ લે છે ! આનો અર્થ શો ? શું સમાજને આ જીવાનનો ખીજો કશો આથી ચડિયાતો ઉપયોગ સૂઝ્યો નહિ ? મેજિસ્ટ્રેટ, જજ, ઠાકતર, મુપરિન્ટેન્ડન્ટ, જેલર, ડાયુટી જેલર બધા લેગા થયા. લાંચ ન મળે ત્યારે વીસ રૂપિયાની અંદર જ ગુજરાન ચલાવનાર હસ ખાર પોલીસો લેગા થયા. એક જણે કાગળ વાંચી સંલળાવ્યો, ખીજાએ ઈશ્વરનું નામ લીધું, અને બધાએ મળીને પછવાડિયે બાંધેલા એક અસહાય તરુણનું ખૂન કર્યું. જેલનો મોટો ઘંટ વાગ્યો અને હુનિયામાંથી એક માણસ ઓછો થયો. જેલના ઘંટે શું કહ્યું ? તેણે માણસની બુદ્ધિનું પોગળ બહર કર્યું. તેણે કહ્યું, ‘મનુષ્યજાતિએ બુદ્ધિનું દેવાળું કાઢ્યું છે, મરી જનાર માણસનું શું કરવું એ સમાજને સૂઝ્યું નહિ એટલા જ માટે આટલા લોકોએ લેગા થઈને એક માણસને આ હુનિયામાંથી વિદાય આપી અને તેના સરજન-હારને બેવકૂફ ઠરાવ્યો !’ આજે મુપરિન્ટેન્ડન્ટ જ્યારે આવશે ત્યારે શરમથી ઝંખવાણા પડેલો હશે એમ મેં ધારેલું. પણ તેને કંઈ એ પહેલો જ પ્રસંગ ન હતો.

એક દિવસ સવારે પો કાટતાં પહેલાં જ મારી
 પથારીમાં ઠંઈ કાળું હાલે છે એમ મને દેખાયું.
 આંખોમાં ઊંઘનો અમલ હતો જ, તેથી મેં ધાયું કે
 અમસ્તો વહેમ છે. જરાક અજવાળું થયું અને જોયું
 તો એક મોટો કાનખજૂરો પથારીની બાજુ પર થઈને
 દીવાલ તરફ હોડતો હતો. અર્ધા કલાક પછી તાળું
 ખખડ્યું અને બારણું ઊઘડ્યું એટલે મેં સાવરણી
 આણીને કાનખજૂરાને ઓરડી બહાર ફેંકી દીધો.
 પાંચ વરસ પહેલાં તો કાનખજૂરો નજરે પડે કે
 તરત જ હું મારી નાંખતો. પણ ગુજરાતમાં આવી
 અહિંસાનો ચેપ લાગેલો હોવાથી કાનખજૂરાને
 મારવાનું મન ન થયું. મેં તો એને ઓરડી બહાર
 ફેંકી દીધો, પણ મારો પાડોશી ઇસ્માઈલ થોડો જ

સખણો રહેવાનો હતો ? તેણે સાવરણી ઉપાડી એક જ સપાટામાં કાનખજૂરાને એક લવમાંથી મુક્ત કર્યો. તેણે મને કહ્યું, ‘કાકાસાહેબ, આપ જરૂર ઇસકી શિકાયત કીજિયેગા. સપ્રીડંડકો ચહ ખતાના ચાહિયે.’ એટલામાં ઇસ્લામ આઝાદ ત્યાં આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો, ‘કાનખજૂરા કાનમેં જા કર કાનકો ખા જાય તો સરકારકા ખાખાકા કયા જાતા હૈ; હમારા નુકસાન હો જાય તો ઉસકા જીભમેદાર કૌન હૈ ?’ જોતજોતામાં કાઉન્સિલ ભેગી થઈ અને કાનખજૂરામાંથી શું પ્રકરણ ઊભું કરી શકાય એની ચર્ચા ચાલી. મેં કહ્યું, ‘પણ મારે એવું કશું કરવાની ઇચ્છા નથી.’ મહાત્માજીનો શિષ્ય આવો જ મોળો હોય એવો સિદ્ધાન્ત ખાંધી નારાજ થયેલા કાઉન્સિલરો પોતપોતાની કેટડી તરફ ચાલ્યા ગયા. કાનખજૂરો ત્યાં જ પડ્યો હતો. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવ્યો. તેણે કાનખજૂરો પડેલો જોયો. હું કંઈ પણ ફરિયાદ કરવાનો હોઈશ એવી અપેક્ષાથી તેણે મારી તરફ જોયું. હું કશું બોલ્યો નહિ. એ જ ક્ષણે એક કાગડો આવી કાનખજૂરાને ઉપાડી લઈ ગયો, અને અહીં કાનખજૂરાપુરાણ સમાપ્ત થયું. જેલમાં આંગણું સાફ રાખવામાં આવે છે, દીવાલો વરસોવરસ ધોળવામાં આવે છે, જમીન દર

પંદર દિવસે લીંપવામાં આવે છે; પણ ઉપરનાં નળિયાંમાં જમાનાનો કચરો અને કેદીઓએ છુપાવી રાખેલી વસ્તુઓ પડેલી હોય છે, એટલે ત્યાંથી જ એવા કાનખજૂરા આવી પડે છે. લાઈ સ્વેષ કુરેશીને એકવાર રોટલામાંથી કાનખજૂરો જડ્યો હતો એમ મેં સાંભળ્યું છે. સહેજ વાતોમાં મેં સુપરિન્ટેન્ડન્ટને રોટલામાંથી કાનખજૂરો જડ્યાની એ વાત કરેલી ત્યારે તે કહે, ‘એમ તો બને જ નહિ. વીશી (જેલરસોડું) ના વ્યવસ્થાપક ઉપર ખાર રાખનાર કેઈ કેદીએ જાણીજેઈને કાનખજૂરો રોટલામાં મૂકી દીધો હશે.’ મેં કહ્યું, ‘હાસ્તો, જેલની વ્યવસ્થામાં ખામી હોવી અસંભવિત છે. કુદરતના કાનૂન અને જેલની વ્યવસ્થા બંને નિર્દોષ જ હોવાનાં !’

*

*

*

હવે કાગડાઓના માળા બાંધવાના દિવસ આવ્યા. કાગડાઓ દૂર દૂરથી ડાંખળીઓ લઈ આવતા અને ઝાડ પર ગોઠવતા. ડાંખળી જરા મોટી હોય અથવા જોઈએ તેવી ન હોય ત્યારે કાગડાઓ એ લાવીને મારી કૂંડીમાં નાંખતા. પંદરેક મિનિટમાં બરાબર પહોંચે એટલે લઈ જતા. એક દિવસ એક કાગડાને લોઢાના તારનો જાડો કકડો

જડ્યો. ઘાસની ગાંસડી બાંધવા માટે આવા તારનો ઉપયોગ થાય છે. આ તાર વતી વીસમી સદીના આ મયાસુરે એક લોહપ્રાસાદ બાંધવાની ખૂબ મથામણ કરી, પણ તાર અક્કડ જ રહ્યો. આખરે એને સૂઝ્યું કે ગાલો આપણે એને પાણીમાં નાંખીને પલાળીએ. બરાબર બે વાગ્યાથી ચાર વાગ્યા સુધી એણે એ પ્રયત્ન ચલાવ્યો. પહેલાં એક છેડો પાણીમાં બોળ્યો, પછી બીજો, પછી વચ્ચેનો ભાગ. બે કલાકની અફળ મહેનત પછી કાગડાભાઈ એટલું પદાર્થવિજ્ઞાન શીખ્યા કે લાકડાના ગુણધર્મ અને લોઢાના ગુણધર્મ સરખા નથી હોતા. પણ આખરે એણે પોતાના માળામાં એ તારનો ઉપયોગ તો કર્યો જ.

બીજે એક દિવસે બીજો એક કાગડો છત્રીનો તાર લઈ આવ્યો. તે બહુ જ સીધો હોવાથી એની સ્થાપત્યકળામાં તેને સ્થાન ન હતું. એક કેદીએ એ લઈને એના બે કકડા કર્યા અને એક ઠેકાણે સંતાડી રાખ્યા. મેં પૂછ્યું, ‘આનું શું કરશો ભાઈ?’ તો કહે, ‘મારે મોળાં બનાવવાં છે.’ મેં કહ્યું, ‘શું જેલમાં તું મોળાં પહેરવાનો હતો?’ જવાબ મળ્યો, ‘ના રે, હું મોળાં બનાવી પેલા પઠાણ પોલીસને આપીશ એટલે મને બીડીની જરાક રાહત મળશે.’ ‘અને સૂતર ક્યાંથી લાવીશ?’

‘સ્ટોરમાંથી. ત્યાં કોણ હિસાબ રાખે છે ? અંગ્રેજી રાજ્યમાં ઉપરનો ડાળ જોઈએ તેટલો. અંદરકી ખાત ખુદા જાને.’ મેં ઉમેર્યું, ‘ઔર તુમહારે જૈસે જાને !’

*

*

*

એક દિવસ અલ્લાહાદ દોડતો દોડતો આવીને કહે, ‘કાકાજી કાકાજી, જરા ઇધર આઈએ તો સહી. હમને એક કાંગડા પકડા હૈ.’ જઈને જોઉં છું તો સાચે જ ચતુર કાગડો પણ ઠગાયો હતો. કાગડો ચોરડીમાં પકડાયો હતો. એને પગે એક લાંબી દોરી બાંધેલી હતી. (કેદી પાસે દોરી ક્યાંથી આવી ? ખાનગી વ્યવસ્થા જ.) કાગડાએ દુનિયાના તમામ કાકાઓને વહારે ધાવા ખૂમ પાડી. પણ હું એકલો જ ત્યાં હાજર હતો. મેં અલ્લાહાદની આજીજી કરી અને કાગડાભાઈ છૂટી ગયા. મારી ખાતરી છે કે એ કાગડે ફરીવાર જેલનું મોં પણ નહિ જોયું હોય. પગ બંધાયો એનું કંઈ નહિ, મરી જાત એનુંયે કંઈ નહિ, પણ કાગડો ઠગાયો એ શરમ એની આખી નાતને અસહ્ય થઈ હશે.

*

*

*

કાગડાની પેઠે ખિસકોલીઓનું પણ અહીં સામ્રાજ્ય હતું. આખો દિવસ આંગણમાં ને ઝાડ

પર હોડમહોડા કરે. સાંજરે છાપરા પર ફરે, બપોરે જમવા વેળાએ આસપાસ આવી ‘મને નહિ?’ એમ પૂછે. ઢગરાં પર બેસી, આપણે ફેંકેલો કકડો બે હાથમાં પકડી અણીદાર દાંત વતી કોતરીને ખાય અને ફૂંડીનું પાણી પીએ. સાંજ પડ્યે ઘણીખરી ખિસકોલીઓ છાપરાના ચારે છેડા પર આવી ખૂબ કંદન કરતી. તેમનો એ આનન્દોદાર હતો કેં દુઃખોદાર એ આપણે કેમ જાણીએ? પણ મારા કાનને તો તે કરુણ કંદન દમયન્તીવિલાપ જેવું જ લાગતું. રોજ સાંજે પાંચ વાગ્યે આ વિધિ નિયમિત ચાલતો. એક દિવસ ખૂબ વરસાદ પડ્યો. કંદન પાર વગરનું ચાલ્યું. પણ બીજા દિવસથી તે બંધ થયું.

અમે અમારા સૂવાના કામળા રોજ તડકામાં મૂકતા. ત્યાં આ ખિસકોલીઓ આવી દાંત વતી બિન ખેંચીખેંચીને બહાર કાઢતી. આગલા પગ અને મોઢાની મદદથી એ બિન ગોળગોળ ફેરવી એનો ટુચો બનાવતી અને તે નળિયાંમાં લઈ જઈ પોતાનો માળો બનાવવામાં વાપરતી. ઘણા કામળાને આવી રીતે તેમણે કાણાં પાડ્યાં અને ઠેકઠેકાણે માળા તૈયાર થયા. મારી ઓરડીના બારણા ઉપર જ એવો એક માળો દેખાતો હતો. થોડા દિવસ પછી ત્યાં ત્રણ અઢ્યાં દેખાવા લાગ્યાં. તેમની મા અમારી પાસેથી

રોટલાના કકડા લઈ જતી અને બચ્ચાંને ખવડાવતી. બેશક, બચ્ચાં ધાવણ પૂરું થયા પછી જ અનાજ ખાવા લાગ્યાં. એક દહાડો એક બચ્ચું ઉપરથી નીચે પડ્યું. સામેના લીમડા પર બેઠેલા કાગડાના મોંમાં પાણી છટ્યું. પણ બચ્ચું મારી ચોરડીમાં જ પેસી ગયું. મેં અંદર જઈને સહેજ પ્રયાસથી બચ્ચાને પકડી લીધું. પણ તેને તેના જિંચા માળામાં કેવી રીતે મૂકવું? મેં ખૂમ પાડીને શામળભાઈને બોલાવ્યા. તેઓ મારા બારણા આગળ બેસી ગયા. હું તેમના ખભા પર એક હાથમાં બચ્ચું લઈ, બીજે હાથે બારણાના સળિયા પકડી ઊભો થયો. પછી શામળભાઈ ધીમે ધીમે ઊભા થયા. આ રીતે મારો હાથ માળા સુધી પહોંચી ગયો. અને બીકથી ધૂજતું બચ્ચું હેમખેમ પોતાને ઘેર પહોંચી ગયું. બચ્ચાની માને શી ખબર કે હું એનો વહાલેશરી છું? તેણે પોતાની તિર્યગ્ભાષામાં મને અનેક ગાળો દીધી, શાપ દીધા; અને જ્યારે એનું બચ્ચું એના માળામાં ખેમકુશળ પહોંચી ગયું ત્યારે પણ મને લાગે છે કે પોતાની ભૂલ જોવાને બદલે માને એમ જ થયું હશે કે પાડ પરમેશ્વરનો કે મારું વહાલું બચ્ચું આ દુષ્ટ માણસના હાથમાંથી છટકી શક્યું. પણ પેલાં

એવકૂક બચ્યાં પર તો બીજી જ જાતની અસર થઈ; કેમકે હવે બેઠરકાર થઈ તેઓ બે ત્રણ વાર ઉપરથી નીચે પડ્યાં અને દરેક વખતે શામળભાઈને અને મારે સરકસની કસરત કરવી પડી. પણ ભૂયોદર્શન થવાથી ખિસકોલી-માની ખાતરી થઈ કે આ લોકો વાલ્મીકિના શાપને લાયક નિષાદો નથી પણ હરિણ-શાવકનું પાલન કરનાર જડભરત જેવા જ કોઈક છે.

આ જ અરસામાં લીમડા પર કાગડાનાં બચ્યાં પણ ઇંડામાંથી બહાર નીકળ્યાં. પશુપક્ષીઓમાં અપત્યરક્ષણની વૃત્તિ સૌથી પ્રબળ હોય છે. અત્યાર સુધી ઘણા કેદી રોજ સવારે કે સાંજે દાતણને અર્થે લીમડા પર ચડતા. કેટલાક તો જેલ બહારની દુનિયાનું દર્શન કરવા ખાતર પણ લીમડા પર ચડતા. ‘એ તમારો આશ્રમ દેખાય ! ત્રણ મજલાનું એક બીજું મકાન દેખાય છે !’ એમ મને સંભળાવતા અને મને પણ ઉપર આવવા નોતરતા. ઝાડ પર ચડવું એ તો જેલના મિયમ પ્રમાણે નવ દિવસની માફી કપાય એવો ગુનો છે. એક જ વરસને માટે હું જેલમાં આવેલો હોવાથી ગુનો કરીને પણ બહારની દુનિયા જોવાનું મને મન થાય એમ ન હતું.

પણ જ્યારે લીમડા પર કાગડાનાં બચ્યાંનો વાસો થયો ત્યારે લીમડા પર ચડવાની કોઈ કેદીની

મગફર ન રહી. કાગડાઓ અપ દેતા આવીને ચાંચ મારતા અથવા માથા પરની ટોપી ઉપાડી જતા, અને કેદી ટોપી ખોઈ બેસે તો સાથે નવ દિવસની માફી પણ ખોઈ બેસે. એક કાગડીએ લીમડા પર ચડનાર શામળભાઈ અને ખીજા બે કેદીઓ ઉપર મનમાં ખાસ ખાર રાખ્યો. એમને જુઓ કે ચાંચ માર્યા વગર રહે જ નહિ. અમારો ડાસો ઝાડુવાળો પીળી ટોપી પહેરતો. તેના પ્રત્યે કાગડીનો સવિશેષ રોષ હતો. અને તેથી કોઈ પણ પીળી ટોપીવાળો કેદી લીમડા પાસે થઈને નીકળે કે તેને પણ કાગડીની ચાંચનો પ્રસાદ મળ્યા વગર રહેતો નહિ; ગમે ત્યાંથી આવીને માથા પર, ખભા પર અથવા લમણા પર ચાંચ મારી કાગડી નાસી જતી. દિવસે દિવસે આ કેર એટલો બધો વધ્યો કે અંતે નૂરમહમદે માથા પર ચાદર વીંટાળી લીમડા પર ચડી કાગડાનો માળો નીચે ઉતાર્યો. તેમાં પીંછાં વગરનાં, ઊંટ જેવાં દેખાતાં કાગડાનાં ત્રણ બચ્યાં હતાં. મોં વકાશીને તેઓ પડ્યાં હતાં. મોઢાં અંદરથી રૂપાળાં લાલચોળ દેખાતાં.

નૂરમહમદની આ કૂરતા અબહુલ્લાથી સહન ન થઈ. ભાઈ અબહુલ્લા સિંધ તરફના એક સંસ્કારી કુટુંબના જુવાન હતા. તેમણે ચિડાઈને કહ્યું, ‘ખિલાફતને

અર્થે ફાંસી પર પણ ચડવાને તમે બહાદુર તૈયાર છો; અને પોતાનાં બચ્ચાંની રક્ષા ખાતર ચાંચ મારનાર કાગડીના પ્રહારથી તમે કાયર બન્યા અને બચ્ચાંનો માળો તોડ્યો ! ખુદા તમારા પર કેટલો નારાજ થશે !' બિચારો નૂરમહમદ ભોંઠો પડ્યો, અને શામળભાઈને આશ્ચર્ય થયું કે માંસાહારી મુસલમાનમાં પણ આટલી દયા ? આખરે નૂરમહમદે પઠાણની રજા લઈ અમારા આંગણા બહારના બીજા લીમડા પર તે માળો મૂકી દીધો. પણ ત્યાં તે ટકી ન શક્યો. એટલે ફરી પહેલાંને ઠેકાણે તેને માળો ગોઠવી દેવો પડ્યો.

કાગડીને હવે પોતાનાં બચ્ચાંના ચારાનો સવાલ ઊભો થયો હતો, એટલે તેણે પોતાની કાકદૃષ્ટિ વધારે તીવ્ર કરી આહાર શોધવાનું શરૂ કર્યું. એટલામાં ખિસકોલીનાં બચ્ચાં પણ સહેજ મોટાં થઈ આમ-તેમ ફરતાં થયાં હતાં, કાગડીએ તેમાંનું એક બચ્ચું મારી પોતાના દીકરાને માંસનો પહેલવહેલો સ્વાદ ચખાડ્યો. તે દિવસથી ખિસકોલીઓ ને કાગડાઓ વચ્ચે મહાવેર જન્મ્યું. કાગડા છાપરા પર બેઠા હોય કે લીમડા પર, એકાદ મોટી ખિસકોલી પોતાની પૂંછડી કુલાવીને કાગડા પર ધસી જતી અને કાગડો ભયભીત થઈને ઝડપથી ઊડી જાય તેટલામાં તેને

પોતાના નખ અને હાંતનો કંઈક પ્રતાપ બતાવતી. કાગડા ખિસકોલીથી બીચે છે એ તો મેં અહીં જ પહેલવહેલું જોયું. પણ કાગડો હવામાં ઊડી શકે છે અને ખિસકોલી નથી ઊડી શકતી, એટલે અંગ્રેજો અને આરબ વચ્ચેના યુદ્ધ જોવું આ યુદ્ધ થઈ જતું. આરબો પાસે હવાઈ જહાજ (એરોપ્લેન) હોત અને ખિસકોલીને પાંખો હોત તો તે મહાયુદ્ધો બીજાં જ સ્વરૂપ પકડત.

એક દિવસ એક કાગડો ક્યાંકથી ખિસકોલીનું બચ્ચું મારી લાવીને મારી ફૂંડીમાં પલાળવા લઈ આવ્યો હતો. ચિડાઈને મેં પાણી ઢાળી નાંખી ફૂંડી ઊંધી મૂકી દીધી. ફરી વિચાર કર્યો, દયાધર્મમાં વળી ઇન્સાફ કેવો ? ઇન્સાફ તો એક ખુદા જ કરી શકે. તે રહીમ પણ છે ને કહાર પણ છે.* મારું કામ તો તરસ્યાંને પાણી પાવાનું છે. કાગડો પોતાનો આહાર શોધી લે છે તેમાં હું તેને શાને સબ્બ કરું ? મારા દેખતાં તે ખિસકોલીને મારતો હોય તો ખિસકોલીનો જીવ બચાવવાનો હું જરૂર પ્રયત્ન કરું. તેમ ન કરું તો મારી દયાવૃત્તિ દુભાય. પણ મારે કાગડા પર રીસ રાખવી ન જ ઘટે. કાગડો

* રહીમ એટલે દયાવાન, અને કહાર એટલે ફેરવતીવનાર.

જ્યારે ખિસકોલીને મારતો હોય ત્યારે તેના મનમાં ખિસકોલી પ્રત્યે દ્વેષ કે વેર હોય છે કે પોતાનાં ભૂખ્યાં બચ્ચાંની વાત્સલ્યભરી ચિન્તા હોય છે એ કોણ નક્કી કરે? મારી મા ઝાડ પરની કેરી તોડી મને ખાવા આપતી ત્યારે તેના જે વિચારો હશે તેથી શું આ કાગડીના વિચારો જુદા હશે? પરદુઃખનો વિચાર કરવો એ માણસનો જ અધિકાર છે; અન્ય પ્રાણીઓ તો જવલ્લે જ એ વૃત્તિ કેળવી શકે છે. પશુપક્ષીઓનું જીવન નીતિબાહ્ય હોઈ તેમાં નીતિ અનીતિ સંભવતી જ નથી. માણસ પણ હજી મોટે ભાગે પશુ જ છે, તેથી જ પરદુઃખથી તેનું હૃદય પીગળતું નથી. એમ કહેવાય છે કે માણસોમાં પણ સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાળબચ્ચાંને સગાંવહાલાં પ્રત્યે પ્રેમવૃત્તિનો અસાધારણ ઉત્કર્ષ બતાવતી છતાં અન્યના દુઃખ પ્રત્યે ઉદાસીન જ હોય છે. અને સ્ત્રી સ્ત્રીનું દુઃખ જોઈને તો કેટલીક વાર રાજી પણ થાય છે. આ વાત કેટલે દરજ્જે સાચી છે અને કેટલે દરજ્જે તહોમત છે એ તો સ્ત્રીઓ જ કહી શકે. એટલું ખરું કે મનુષ્યેતર સૃષ્ટિમાં નર કરતાં માદાનો જીવસો અને ઝનૂન વધારે હોય છે. જંગલી અસંસ્કારી લોકોમાં પણ એમ જ હોય છે.

*

*

*

એક રાત્રે મોટો પવન ચાલ્યો. કાગડાનો માળો ઢળી પડ્યો અને એક બચ્ચું મરી ગયું. નૂરમહમદે માળો અને બચી ગયેલું બચ્ચું લીમડા પર ફરી ગોઠવી દીધાં પણ એક બે દિવસમાં તેનો પણ અન્ત આવ્યો. ઝાડુવાળાએ બચ્ચું દીવાલ બહાર ફેંકી દીધું. ત્યાં કાગડાઓની ન્યાત ભેગી થઈ ને કાણુ કાઢી. કેટલાક ઘરડા કાગડાઓએ રાજિયા ગાયા. મા કાગડી તો અવાચક થઈને બેસી જ ગઈ હતી. આખરે જ્યારે મોટો વરસાદ આવ્યો ત્યારે ન્યાત લાચાર થઈને ઊડી ગઈ. પણ ત્રણ ચાર કાગડાઓના દુઃખનો આવેગ એટલો બધો હતો કે વરસાદમાં ઊડી જવાનું પણ તેમને ન સૂઝ્યું. કાગડાઓનું નસંતાન વળેલું જોઈ ખિસકોલીઓ રાજ થઈ કે કેમ એ આપણે કેમ કહી શકીએ? અદેખાઈ, મત્સર અને પારકાનું દુઃખ જોઈ થતો આનંદ એ વૃત્તિઓ વખતે સુધરેલાં પ્રાણીઓના જ હુગુંણ હશે. બચ્ચાં મરી ગયા પછી કાગડા પણ જરા મોળા પડ્યા. અમને સાલે એવો કાગડાનો છેલ્લો શિકાર તો અમારા જાજર પર રહેતી એક દેવચકલીનાં બચ્ચાંનો હતો.

રવિવારનો દિવસ હતો. પોલીસોને જલદી
 ઘેર જવું હતું એટલે તેમણે અમારી આજીજી કરી
 અમને પાંચ વાગ્યે જ કોટડીઓમાં પૂરી દીધા હતા.
 હું ‘નાથભાગવત’નો એક અધ્યાય પૂરો કરી
 ચોરડીમાં નિરાંતે બેઠો હતો. રાતપાળીના પોલીસો
 તેમ જ મુકાદમો તાળાં ખરાબર બંધ છે કે નહિ તે
 તપાસી બીડી પીવા ક્યાંક ખૂણે જઈ ભરાયા હતા.
 એટલામાં એક મોટો ઘોઘર બિલાડો ધરાઈને
 ખાધા પછી મૂછ ચાટતો ચાટતો અને હાથીની પેઠે
 ડાલતો ડાલતો આવી મારા ખારણા આગળ
 અટક્યો અને ધ્યાનપૂર્વક મને નિહાળતો બેસો.
 તેણે માથું ઊંચું કર્યું, નીચું કર્યું, ખારણાના એક
 છેડા તરફથી જોયું, બીજા છેડા તરફથી જોયું, ને

‘ગુરૂરૂ’ ‘મ્યાંઉ’ કરીને પોતાનો સંતોષ જાહેર કર્યો ! નાનપણથી અનેક અભયબધરો (મ્યૂઝિયમો) હું જોતો આવ્યો છું. પાંજરાંની માંદા પશુપક્ષીઓ, વાઘબિલાડીઓ પૂરેલાં મેં બહારથી જોયાં છે, તપાસ્યાં છે, તેમનું વર્ણન બહારના લેખલ પર વાંચી સંતોષ વ્યક્ત કર્યો છે; પણ કોઈ કાળે મેં એમ સ્વપ્નેય ધારેલું નહિ કે હું બંધખારણે પુરાયો હોઈશ અને એક નફ્ટ બિલાડો બહારથી મને જોઈ તપાસી પોતાનો સંતોષ જાહેર કરશે ! બિલાડીઓનું કેમી છાપું ચાલતું હોત તો પેલો ઘોઘર આ પ્રસંગ પર જરૂર એક લાંબો વર્ણનાત્મક લેખ લખત.

*

*

*

હું પાછળ કહી ગયો કે જેલમાં વાંદરાઓ પુષ્કળ આવતા, નીચે ઊતરીને હોજમાંથી પાણી પશુ પીતા. અમારી સાથેના પ્રોફેસર ઝમ્મટમલને આ વાંદરાઓ ઉપર ભારે લાવ. સિંધી ભાષામાં વાંદરાને ‘લોલુ’ કહે છે. લોલુઓને જીએ કે ઝમ્મટમલ રાજીરાજી થઈ જાય. ઘણી વાર અમે સાંજે ચાર વાગ્યે સાથે નાહવા બેસીએ અને આ લોલુઓ પડખેની લીંત પર થઈને પસાર થાય. અહિંસક માણસ તરીકે મારી છાપ આ લોલુઓ પર સારી

હતી, એટલે હું નહાતો હોઉં તોપણ તેઓ ભીંત પરથી વગર બીકે નિરાંતે ચાલ્યા જાય. પણ ઉનાળાના અકારાથી સારી પેઠે શેકાયેલા ઝમ્મટમલનો સમભાવ મારા કરતાં વિશેષ. તેથી તેમને થતું : આ ભોલુઓને નવડાવીએ તો કેવું ! એટલે તે પોતાનો જસતનો ચંબુ ભરીને ગુપચુપ તૈયાર રહેતા અને ભોલુ દીવાલ પરથી પસાર થાય કે ‘હાઉઉ’ કરતા તેના પર ચંબુમાંનું પાણી ઊરાડતા. અરસિક ભોલુઓને આમાં મજ પડતી નહિ, એટલે પોતાની લાંબી પૂંછડી ઊંચી કરી તેઓ ઢોટ મૂકતા અને ફર જઈ પાછા વળી દાંતિયાં કરી પોતાનો રોષ જાહેર કરતા. અલ્લાહાહ ત્યાં હોય ત્યારે તે જરૂર વાંદરાઓને ખાતરી આપતો કે માણસોને પણ દાંત હોય છે. આમ ઘણા દિવસ મુઘી ચાલ્યું. વાંદરાઓ છોટા ચક્કર નં. ૪નો ત્યાગ કરવાનો વિચાર કરત, પણ ઝમ્મટમલ તો મધમાખ જેવા; મધમાખ પાસે ડંખ પણ હોય ને મધ પણ હોય. તેઓ રોજ સાંજે મળી શકે તેટલા રોટલાના કકડા ભેગા કરી આ ભોલુઓને ખવડાવતા, એટલે પછી ભોલુઓ જવાનું મન શેના કરે ? રોજ નવા નવા ઇષ્ટમિત્રોને તેઓ લઈ આવતા. આગળ જતાં તો તેઓ એટલા ધીટ બન્યા કે અમારા હાથમાંથી પણ રોટલાના કકડા લઈ જાય ! એમાંનો

એક ઘરડો હતો. તેના દાંત પડી ગયા હતા. તેને રવિવાર શુક્રવારે અમે ઘઉંની રોટલી આપતા.

પણ થોડા જ દિવસમાં આ લાઈખંધોના ઉધમાત બહુ વધી પડ્યા. એક દિવસ સાંજે સાડાછએક વાગ્યા હશે. અમે કોટડીઓમાં પુરાયા હતા. એટલામાં દસ બાર લોલુઓની ફ્રાજ આવી ને તેમણે હોજ પાસેના પીંપળા પર એકાએક હુમલો કર્યો. બિચારા પીંપળાને થોડું થયાં જ નવાં પાન આવ્યાં હતાં. તડકામાં તે ખૂબ ચળકતો. લોલુઓએ તેની અનેક નાનીમોટી ડાળીઓ તોડી નાંખી; નીચેથી ઉપર, ને ઉપરથી નીચે તેઓ કૂદા અને પોતાની ચળ શમાવી અંધારું થતાં ઘેર ગયા. ઘેર એટલે ક્યાં ?

ખીજે દિવસે મારા સાથીઓને મેં કહ્યું કે, ‘વાંદરાઓને આપણે વધારે હેળવશું તેમ તેઓ વધારે આવવાના, લંકાલીલા કરવાના, અને પછી કબૂતરહત્યાની પેઠે વાનરહત્યા થવાની. તેનું પાપ આપણે માથે ચોંટવાનું.’ મારી દલીલ સૌએ કબૂલ રાખી, પણ કોઈના આચરણમાં ફેર ન પડ્યો. એક દિવસ ખેરલ નામના એક સિંધી લાઈએ એક લોલુને લલચાવી સામેની ખાલી બરાકમાં પૂરી દીધો અને પછી બહારથી લાઈસાહેબ માટીનાં ઢેફાં તેના પર ફેંકવા લાગ્યા.

ભોલુએ ખુમરાણુ મચાવ્યું. બહારથી પાંચ પચીસ ભોલુઓ લેગા થયા. ચીસો ફિક્કિયારીઓનો પાર ન રહ્યો. એક ભાઈ આવીને મને આ કહી ગયો. પેલો ભોલુ ખિચારો બરાકમાં કૂદાકૂદ કરી અંતે છાપરાની કેંચી પર ચડી બેઠો હતો. મેં ખેરલને કહ્યું, ‘છોડ દો ખિચારે કે. ગરીબ કે કયાં સતાતે હો?’ ખેરલ કહે, ‘યે તો હમારે દુશ્મન હૈ. ઉનકો મારના ચાહિયે.’ મેં પૂછ્યું, ‘ખિચારે ભોલુ તુમારે દુશ્મન કહાંસે બન ગયે?’ આનો મને જે જવાબ મળ્યો તેમાં તો માણસજાતની તર્કશક્તિની સીમા જ હતી. ખેરલે કહ્યું, ‘અંત્રેજ હમારે દુશ્મન હૈ, હમ અંત્રેજે કે બંદર કહતે હૈ, ઇસ લિયે બંદર હમારે દુશ્મન હૈ! [Q. E. D.] ઉનકો જરૂર મારના ચાહિયે!’ ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં હું દેશી વિલાયતી બેઉ તર્કશાસ્ત્ર લખ્યો છું. આપણા મહાવિદ્યાલયમાં પણ ભીડને પ્રસંગે તર્કશાસ્ત્ર મેં લખાવ્યું છે. પણ આ તર્કશાસ્ત્ર આગળ તો હું આલો જ બની ગયો. મેં એને કહ્યું, ‘તુમ અંત્રેજેકો બંદર કહતે હો. ઇસમેં બંદરોંકા ગુનાહ કયા હૈ? કયા વે તુમારે પર રાજ કરતે હૈ? કયા બંદરોંને ખિલાફતસે દુશ્મની ફી હૈ? કયા બંદર ઇસ દેશકો લૂંટ રહે હૈ?’ ખેરલ કહે,

‘લેફ્ટીન ચે બંદર તો હૈં ના ? બસ, ઇસી લિયે ચે
હમારે દુશ્મન હૈં. જૈસે અંગ્રેજ વૈસે ચે !’

આખરે બધાના દબાણથી લોહુનો માંડ
છુટકારો થયો અને તે બધા રાતને માટે સૂવા ચાલ્યા
ગયા.

વરસાદના દિવસ આવી પહોંચ્યા. રાહ જોઈ જોઈને થાકેલાં ને લગભગ નિરાશ થયેલાં પ્રાણીઓને આનંદ થયો. જમીન મહેકવા લાગી. સંધ્યા સમયનાં વાદળાંઓ મધ્યે શ્યામ અને સોનેરી કિનારવાળાં વધારે પ્રિય દેખાવા લાગ્યાં. કોઈ દિવસ અમદાવાદની દિશામાં, તો કોઈ દિવસ વીરમગામની દિશામાં સજલ ઘન ઊતરતા દેખાવા લાગ્યા. પહેલે દિવસે સાંજે અમે ભેગા બેસીને પ્રાર્થના કરી અને મેઘની પેઠે આર્દ્ર હૃદયે આ કૃપા માટે પરમાત્માનું ગાયન કર્યું. સુઠાયેલી જમીનમાંથી બાલતૃષ્ણાંકુર ઊગી નીકળ્યા. પણ પોતાના કાન ને પૂંછડીઓ હલાવતાં હલાવતાં એ તૃષ્ણાંકુરો પર ઉભાણી કરનાર વાછરડાં કે ઘેટાંબકરાંનાં બચ્ચાં અહીં હતાં નહિ.

ભૂમિદેવીનું માતૃહૃદય સફળ થયું. પણ તેને ધાવનાર કોઈ ન મળે. બિચારો હાંકેરઆપ્પા અહીં રહ્યો કર્ણાટકના હાંપી તરફનાં પોતાનાં ખેતરો નિહાળવા લાગ્યો. નિર્દોષ વાળંદ પોચાભાઈ ઘરનાં ઢોરની વાતો કરવા લાગ્યો. અર્જુન અને રાવણ એ ભીલોની વૃદ્ધ જોડી બાળકની પેઠે નૃત્ય કરવા લાગી. નૃત્ય સાથે ગાયન પણ હતું. પણ શિષ્ટજનોને માટે તે શ્રાવ્ય ન હતું. રાવણ કદાવર નહોતો પણ મજબૂત હતો. જેલમાં બીજી વાર આવ્યો હતો. હવે તેના મોઢાના દાંત બહુ ઓછા રહ્યા હતા. આવો ઘરડો માણસ વરસાદની ઠંડક લાગતાંવેંત એકદમ જીવાન થયો ને કહેવા લાગ્યો, ‘કોણ જાણે ઘેર જઈશ ત્યારે મારી ઘરવાળી જીવતી હશે કે નહિ ? મરી ગઈ હશે તો હું ફરી વાર પરણવાનો. મને રાંધીને મૂકનાર કોઈ જોઈએ કની !’

પછી બહારથી નવા આવનાર કાચા કેદીઓની સંખ્યા વધે એટલે તેમાંના કેટલાક કેદીઓને અમારા પોર્ટ ખેતરમાં પૂરતા. તેમની પાસેથી અમે બહારના વરસાદના સમાચાર મેળવતા. પોલીસો જ્યારે ખુશ-મિજાજમાં હોય ત્યારે અમારી પાસે બેસી સાબરમતીમાં દસ ફૂટ પાણી છે, વીસ ફૂટ પાણી છે, એવી પણ ખબરો આપતા. અમારો એક દોસ્ત

નિયમસર લીમડા પર ચડી ફર સુધી જોતો, પણ કહેતો કે ‘ખેતરોમાંના મોલ કેવાક છે એ અહીંથી ખરાખર કહી શકાતું નથી.’ બહાર દુકાળ હોય કે સુકાળ, આ કેદીઓને તેની શી પડી છે? તેમને તો આઠ આઠ દસ દસ વરસ અહીં જ ગાળવાં છે. કેટલાક નિસાસા નાંખીને કહેતા ‘અમારો ખાડો જેલમાં જ છે.’ આ લોકોને દુકાળની શી પડી હતી? બહાર અનાજ પાકે તોયે એમને ઘી દૂધ તો શું, છાશનું પણ ટીપું સરખું મળવાનું નથી. અને બહાર સખતમાં સખત દુકાળ પડે તોયે તે કારણસર તેમની ૧૩ ઓંસની રોટલીના ૧૧ ઓંસ થવાના નથી. આમ છતાં તેમને વરસાદની દરકાર રહે છે તે શા માટે? એટલા જ કારણસર કે તેઓ કેદી થયા એટલે કંઈ માણસ મટયા નથી. કેટલાક ગુના તેમણે કર્યા હશે, પણ તેઓ કંઈ દુનિયાનું ખૂટું ગ્રાહનારા નથી. માણસજાત વિષેના આ અકારણ અને અકૃત્રિમ પ્રેમની બાબતમાં જેલના અમલદારો કરતાં જેલના કેદીઓ ચડિયાતા છે એમાં શક નથી.

લીમડાની લીંબોળીઓ હવે ખરાખર પાકી અને ટપ ટપ ટપ નીચે પડવા લાગી. કેદીઓને આ ખાવાની છૂટ હતી. માંદા પડીને ઇસ્પિતાલમાં જવાની અને ત્યાં એકાદ દિવસ સાબુચોખાની કાંજ

પીવાની શક્તિ કે યુક્તિ જેમનામાં ન હોય તેવાઓને આખા વરસમાં આટલો જ ગળ્યો મેવો મળે, એટલે તેઓ ધરાઈને આ લીંબોળીઓ ખાય. હા, મુકાદમ અનુકૂળ હોય ત્યારે ઇસ્પતાલમાં જઈ સ્પિરિટ કલોરોફોર્મનો એકાદ ડોઝ પી શકાય ખરો.

*

*

*

ખિસકોલીઓનું કરુણ કન્દન હવે બંધ થઈ ગયું. હવે તેઓ મૂંગે મોઢે ઝાડ પર અને નીચે આંગણામાં શરતો રમવા લાગી. અત્યાર સુધીમાં ઘણી ખિસકોલીઓએ અમારી સાથે દોસ્તી બાંધી હતી. અમારી પાસે આવે અને મોઢું હલાવી હલાવીને રોટલાના કકડા માગે. અમને મળતા જુવારના રોટલા સામે કેદીઓની ફરિયાદ તો રહેતી જ પણ કાગડા, સમડી અને ખિસકોલીઓ સુધ્ધાં જુવારના રોટલાને દિવસે રોટલાના કકડા લેવાને બહુ ઈંતેજાર રહેતાં નહિ. કેટલાક કેદીઓ કહેતા, ‘આ તે જુવાર છે? પેટમાં નાખી શકાય એવી માટી!’ મેં જોયું છે કે ઘણી વાર કેદીઓ જુવાર કરતાં ખોરી ખોરી પણ બાજરી પસંદ કરતા. ઘઉંની રોટલી હોય તે દિવસે ખિસકોલી અમારી સામે બેસી અમારા હાથમાંથી કકડો લઈ જાય ને ચોરડીની

અંદર આવીને ખાય. એક દિવસ તો જે ખિસકોલીઓની શરત ચાલતી હતી. તેમાંની એક પાછળથી દોડતી આવી મારા ખલા પર ચડી બેઠી. અમે ખિસકોલીઓને સવારે ગરમાગરમ કાંજ આપતા. જે દિવસે સવારે કાંજ મોડી આવી હોય તે દિવસે અધીરા બાળકની પેઠે આ ખિસકોલીઓ અમને પજવતી પણ ખરી.

એક દિવસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવીને કહે, ‘મેં સાંભળ્યું છે કે તમે ખિસકોલીઓને ખવડાવો છો ?’ મેં હા પાડી. તેણે કહ્યું, ‘હા, આને લીધે જ ખિસકોલીઓ બહુ આવે છે ને તડકે નાંખેલા કામળા કાતરી ખાય છે. ‘રિટ્રેન્યમેન્ટ’ના આ દિવસોમાં આટલું નુકસાન કેમ ખમાય ? તમારે આજથી ખિસકોલીઓને ખવડાવવાનું બંધ કરવું જોઈએ, નહિ તો મારે પાંજરાં લાવીને ખિસકોલીઓ પકડવી પડશે ને મારવી પડશે.’ હિન્દુને જેર કરવાનો અકસીર ઇલાજ લાઈસાહેબના હાથમાં આવી ગયો છે એમ હું સમજી ગયો. સાચે જ, ખીજે દિવસથી મેં ખિસકોલીઓને ખવડાવવાનું બંધ કર્યું ! બિચારીઓ આવી આવીને મારી તરફ જુએ. આજે હું તેમને કેમ નથી ખવડાવતો તેનું કારણ તેઓ ક્યાંથી સમજે અને હું સમજાવી પણ કઈ રીતે

શકું ? મારી આંખ ભરાઈ આવી. યુરોપમાં મહાયુદ્ધ થયું, ઇંગ્લેન્ડનું લોહી સુકાયું, માટે હિન્દુસ્તાનને અઢળક ખરચમાં બિતરવું પડ્યું, તેથી બધાં સરકારી ખાતાનાં ખર્ચ કમી કરવાનું નક્કી થયું અને તેથી એક ગરીબડી ખિસકોલીને રોજ મળતો રોટલીનો કકડો બંધ થયો ! શી કારણપરંપરા !

*

*

*

વરસાદ આવ્યો અને અમારું બહાર સૂવાનું બંધ થઈ ગયું. અમે પાછા સાંજે કોટડીઓમાં પુરાતા થયા. એ જ અરસામાં મારી ઓરડીમાં મંકોડાનો રાફડો ફાટ્યો. હવે કેમ સુવાય ? ‘ભાષણવાળાઓ’ની ઓરડીઓ છેક છેડા પરની, એટલે વાછટથી વધારે પલળવાની, અને તેમાં મંકોડા પણ જરૂર થવાના. દહાડે ઓટલા પર સૂતા હોઈએ ત્યાં પણ મંકોડા આવે. રાત્રે ઓરડીમાં આવે. અને આવે ત્યારે દસપાંચ કે સો પચાસ નહીં, પણ આખી ઓરડી છવાઈ જાય એવડી કાળી ફેજ ત્યાં ખડી થાય. બીજે જ દિવસે એક ‘ભાષણવાળા’એ અહિંસક હોવા છતાં ફિનાઈલ મંગાવી દરેક દર પર અભિષેક શરૂ કર્યા. આવા જર્મન ઇલાજ સામે મંકોડાની ફેજ ટકી ન

શકી. અધૂરામાં પૂરું મંકોડાઓનો ખીજો એક નવો શત્રુ જાગ્યો. મંકોડાઓ એટલા પર ફરવા માંડે એટલે અમારી પૂર્વપરિચિત કાબરો મંજુલ શબ્દ કરતી અને પોતાની પાંખોનાં પડમાં છુપાવેલો શ્વેતવર્ણ પ્રગટ કરતી, છોકરાં કિસમિસ ખાય એમ, મંકોડા ખાઈ જતી !

*

*

*

પતાંગિયાની પેઠે મંકોડા પણ મૃત્યુ વિષે બેદરકાર દેખાય છે. મેં નાનપણમાં જોયું હતું કે, રાત્રે દીવી પ્રગટાવીએ એટલે કેટલાય મંકોડા એની આસપાસ ભક્તિભાવથી પ્રદક્ષિણા કરવા લાગે છે; કલાકો સુધી રૂંધાં જ કરે છે, અને અંતે મરી પણ જાય છે. જેલના મંકોડા હોજમાં પાણી પીવા કે નાહવા જતા. ચાલતા ચાલતા હોજના કિનારા સુધી આવે, ત્યાં પગ લપસી જાય એટલે ટપ ઢળે અંદર પડે. હું નાહતો હોઉં ત્યારે જેટલા પર ધ્યાન પહોંચે તેટલાને ઉપાડીને બહાર દૂર મૂકતો. પણ એ હડીલા મંકોડા જમીન પર પગ મૂકે કે તરત જ ફરી હોજ તરફ હડી કાઢે અને ફરી પાણીમાં પડી જાય. મને તેમની બેવકૂફી પર ખૂબ ચીડ ચડી. મેં મનમાં કહ્યું, ‘આ કમબખ્ત

પહેલી વાર પાણીમાં પડ્યા તે તો અજાણે પડ્યા, પણ પાણીમાં પડ્યા પછી તરફડિયાં મારતા અધમૂઆ થયેલા મેં એમને બહાર કાઢ્યા તે એમનો અનુભવ ક્યાં ગયો ? હોજમાં બીજા કેટલાયે મરેલા મ'કોડા પણ તેમણે જોયા છે છતાંયે ડહાપણ ન આવે ?' કેટલાકને તો મેં ચીવટપૂર્વક ત્રણ ત્રણ વાર બહાર કાઢ્યા, છતાં અનુભવથી શીખે એવી એ જાત જ નહિ. મેં નછી કર્યું કે કબૂતરોની પેઠે આ મ'કોડા પણ બેવકૂફ પ્રાણી છે. પણ વળી વિચાર આવ્યો, 'માણસજાત પણ કેવી બેવકૂફ છે ! વિષયમાં પડીને ક્ષીણ થાય છે, મરી જાય છે, છતાં વિષય છોડતી નથી; અનાદિ કાળથી ભવચક્રમાં ભમે છે પણ રામનામ લેતી નથી. માણસ પરણે છે ને પસ્તાય છે, પરણે છે ને પસ્તાય છે; છતાં પરણ્યા વગર રહેતો નથી. અને આપણે હિંદુસ્તાનના લોકો પારકાની મદદ પર આધાર રાખીએ છીએ અને તેના જીવમને વશ થઈએ છીએ. ઇતિહાસ-કાળમાં અનેક વાર આ અનુભવ આપણે લીધો છે, છતાં એની એ જ વાત ફરીફરી કરતા આવ્યા છીએ. ત્યારે મ'કોડાની જ આ આત્મહત્યા જોઈ એ જાત બેવકૂફ છે એમ મારે શા સારું માનવું ?'

*

*

*

ઇન્દ્રગોપ એ નામ બહુ જ ઓછા લોકોએ સાંભળ્યું હશે; પણ ઇન્દ્રગોપ જોયો જ ન હોય એવો માણસ ભાગ્યે જ મળે. ચામાસાની શરૂઆતમાં ઢાડમના ઢાણા જેવાં લાલ ને મખમલ જેવાં મુંવાળાં નાનાં જીવડાં જમીનમાંથી બહાર આવે છે ને ક્યાં કરે છે. આઠ દસ દિવસ સુધી જ તે દેખા દે છે. અને વરસમાં આઠ દિવસની જિંદગી લોગવી અલોપ થઈ જાય છે. આ આઠ દિવસની અંદર આ પ્રાણીઓ પોતાનું બાળપણ, યૌવન અને ઘડપણ લોગવી લે છે, અને ભૂમિમાતાને પોતાનાં ઇંડાં શ્રદ્ધાપૂર્વક સોંપી દઈ આ દુનિયામાંથી વિદાય લે છે. આપણી પરંપરા કેમ ચાલશે એની શંકા એમના મનમાં રહેતી નથી. આપણી જાતિનો નાશ થશે તો દુનિયાને કેટલું નુકસાન થશે, એવી ભીતિ તેમના મનમાં વસતી નથી. નવે વર્ષે (વર્ષનો મૂળ અર્થ વર્ષાકાળ છે.) પોતાનાં બાળબચ્ચાંની સંભાળ કોણ લેશે એવી મનોવ્યથા તેમને પીડતી નથી. વિશ્વંભરા પ્રકૃતિમાતા પર વિશ્વાસ રાખી તેઓ નિરાંતે પોતાનું જીવતર પૂરું કરે છે. માણસને જ કેમ પોતાનાં વંશ ને વારસની આટલી ચિન્તા રહેતી હશે? પ્રજાતન્તુ અવ્યવસ્થિત રહે એટલી જ ઇતેજરી રાખીને પણ માણસ અટકતો

નથી. પણ છોકરાંનાં છોકરાં ખાય તોયે ખૂટે નહિ એટલેા સંબ્રહ પાછળ મેલ્યા વગર માણસને મુખે મરણ આવતું નથી. ઇન્દ્રગોપનું રક્ષણ ઇન્દ્ર કરે છે. શું માણસનું રક્ષણ કરનાર કોઈ જ નથી ? અથવા એમ પણ માની લઈએ કે માણસે જોયું હશે કે ઇશ્વરને માથે સૌની ચિન્તા છે તેથી બિચારે થાકી જતો હશે, એટલે ચાલેા કાંઈ નહિ તો આપણે ભાર તો આપણે પોતે ઉપાડી તેનો તેટલો ભાર હલકો કરીએ. સ્વર્ગ્યગુપ્તા હિ મનોઃ પ્રમૂતિઃ । માણસના આવા ઉદ્દગાર સાંભળીને આદ્ય મનુને કેટલી ધન્યતા લાગતી હશે !

તે જ દિવસે મૌલાના સાહેબ જોડે ચાલતી ચર્ચામાં એમના મોઢામાંથી એક વચન નીકળ્યું : માણસ પાસેથી આપણે કંઈક માગીએ ત્યારે તે નારાજ થાય છે. કોઈ પાસે કશું માગવું નહિ એમાં ડહાપણ રહેલું છે, મોટાઈ રહેલી છે. એથી જિલદું, ઇશ્વર પાસે માગવાથી જ તે રાજી રહે છે. આપણે ઇશ્વર પાસે કશું ન માગીએ એના જેવો બીજો ગુનો નથી. તે બાદશાહના બાદશાહની સ્તુતિ કરીએ અને બધું તેની પાસે માગીએ એમાં જ આપણી મોટાઈ રહેલી છે. ઇશ્વર પાસેથી બધું માગીએ, ને તે જે સ્થિતિમાં રાખે તેમાં સંતોષ

માનીએ અને તેની ખંદગી કરીએ, એ જ માણસનો ધર્મ છે.

*

*

*

વહાણું વાય એટલે પક્ષીઓ વહેલાં ઊડી કિલખિલ કિલખિલ કિલખિલ અવાજ કરતાં. સાંજે પાછાં આવે ત્યારે પણ જંપે તે પહેલાં તેવો જ શ્રવણરુચિર અવાજ કરે. દિનગણનું આ સૂર્યોપસ્થાન મને મારી પ્રાર્થનાની યાદ દેવડાવતું. એક વર્ષની જેલ દરમિયાન એક જ દિવસ મારી પ્રાર્થના પડવા પામી હતી. ઉનાળામાં પક્ષીઓ બહુ વહેલાં ઊઠે છે. જે પહેલવહેલું ઊઠ્યું હોય તે પોતાના કલધ્વનિથી શરૂઆત કરે. તરત જ બીજાં પાંચસાત પક્ષીઓ જુદાંજુદાં ઝાડ પરથી તેનું પ્રતિશ્રવણ કરે, અને પછી આખો સંઘ પોતાની અમૃતવાણીનો ઘોષ ચલાવે. પક્ષીઓના આ સંમિશ્ર ગાયનમાં નથી હોતો સ્વરનો મેળ કે નથી હોતી કોઈ જાતની તાલબદ્ધતા. છતાં આ વિશુંબલ સ્વરસંમેલનમાં કેવું અનુપમ માધુર્ય હોય છે! ઉષા અને સન્ધ્યા ગમે તેટલા સમૃદ્ધ રંગોથી સજાયેલી હોય, તોપણ આવા નિસર્ગસંગીતના સાથ વગર તે સૂનીસૂની જ લાગવાની.

*

*

*

એક દિવસ ખૂબ વરસાદ પડ્યો. બધે પાણીપાણી થઈ રહ્યું. ખાળો અને નીકો એટલી બધી ભરાઈ ગઈ કે તે ક્યાં છે એની જ ખબર ન પડે. એ પાણી પર જ્યારે વરસાદ પડે ત્યારે પાણી ઊછળીને બાણે ઉપરના વરસાદનું સ્વાગત કરતું હોય એવું દેખાય છે. નાનપણમાં એને અમે ‘ચવલીપાવલીનો વરસાદ’ કહેતા. આકાશમાંથી ચાંદીની ચળકતી બેઆની ચારઆનીઓ જમીન ઉપર પડીને ઊછળતી ને ચળકતી હોય તેવો આ દેખાવ હોય છે. અને તે ઉપરથી જ અમને એ નામ સૂઝેલું. વરસાદ સહેજ થાકે એટલે જેને જીવનની ઉપમા શોભે એવા પરપોટા તૈયાર થતા અને પાણી ઉપર કશા ઉદ્દેશ વગર આમતેમ ફરતા રહી એક પછી એક ફૂટી જતા, પણ તેમને માટે કોઈ વિલાપ કરતું નહિ. માણસ અને પરપોટા વચ્ચે આટલો ભેદ તો ખરો જ.

મેઘરાજએ ઘણા દિવસ સુધી પોતાની મહેર વરસતાં અટકાવી. પાણી સુકાવા લાગ્યું, ખાળોચિવાંને તળિયે લીલ બાઝી ગઈ, અને એ લીલ ઉપર ઝીણા મોતી જેવા પરપોટા જામવા લાગ્યા. ઝમ્મટમલ અને મારી વચ્ચે વિવાદ શરૂ થયો. પાણીમાં રહેલી હવાને ખોરાક તરીકે ખેંચીને આ લીલે આ પરપોટા ખનાવ્યા છે અને સંગ્રહ કર્યો છે, કે લીલના

શ્વાસોચ્છવાસમાંથી નીકળેલી હવામાંથી આ બનેલા છે? એટલું ખરું કે પરપોટા એટલા નાના હતા કે ખાખોચિયાનું તળિયું છોડી પાણી કાપી તે ઉપર આવી શકતા ન હતા. તળે ને તળે જ બેસી જતા. આખરે જ્યારે ખાખોચિયું આખું સુકાઈ ગયું ત્યારે આ પરપોટાની અંદર વસતું પરપોટાકાશ મહદાકાશ સાથે એકરૂપ થઈ ગયું અને તે બે વચ્ચેના ભેદની નિશાની સરખી રહી નહિ.

*

*

*

લિખિતમપિ લલાટે પ્રોજ્ઞિતું કઃ સમયઃ । ? લલાટે લખેલા લેખ કોણ ટાળી શકે ? આંગણામાં ઊગેલા ઘાસને ખાઈ જનાર ઢોરબકરાં જેલમાં ન હતાં, પણ તેથી કંઈ અંદરનું ઘાસ સલામત ન હતું. એક દહાડો દાતરડાં લઈને કેદીઓનું એક ટોળું આવ્યું અને તેમણે એક જ કલાકમાં આખું ખેતર નક્ષત્રું કરી નાખ્યું ! જમીન ઉઘાડી પડી એટલે કેદીઓએ સંતાડી રાખેલાં ડુંગળી, લસણ, મૂળા, અને થોડીક બીડીઓ પ્રગટ થયાં. દાતરડાં પર દેખરેખ રાખનાર પોલીસે પ્રથમ તો તે બધાં જમ કર્યાં, પણ તરત જ તેને દયાધર્મ (?) સૂઝ્યો અને તેણે કેદીઓ વચ્ચે તેની ખેરાત કરી નાખી. પછી આવ્યું ધારિયાંધારી કેદીઓનું

ટોળું. પરશુરામે જેમ કાર્તવીર્યના સહસ્ર બાહુ વાઢી નાખ્યા તેમ તેમણે તમામ લીમડાની અનેકાનેક શાખાઓ કલમ કરી. અમારે માટે દાતણોની ઉબાણી થઈ. અને ખિસકોલીઓને માટે રમવાકૂદવાનું તેટલું ક્ષેત્ર ઓછું થયું. મારા અરીઠા પર લીમડાની એક મોટી ડાળ ફેલાયેલી હતી. જોહુકમી તળે જેમ માણસનો વિકાસ થતો નથી તેમ લીમડાની છાયા નીચે મારો અરીઠો ઠીંગરાઈ ગયો હતો. આ સુંદર તક જોઈ મારા અરીઠાનો મેં પુરસ્કાર કર્યો ને તેના હિતની ખાતર લીમડાની જાડી ડાળ કપાવી નાખી. સાથે જ ખુલ્લા વાતાવરણની સ્વતંત્રતા મળતાંવેંત અરીઠો જોતજોતામાં વધવા લાગ્યો. સ્વતંત્રતા વગર વિકાસ નથી એ સાર્વભૌમ નિયમ છે.

*

*

*

મારી ઓરડીમાં ખૂબ જાણે એક બાકું હતું. એક ચકલીની દષ્ટિ તેના પર પડી. તરત જ તેણે ત્યાં પોતાનો માળો ઘાલ્યો. ખિસકોલીઓએ મારા ઉદેપુરી ઊનના આસનના કંકડા તો કરી નાખ્યા જ હતા. તેમાંના મનપસંદ કંકડા ઉપાડી ઉપાડી ચકલીએ પોતાનો મહેલ સજી નાખ્યો. આ રીતે છ વાગ્યે

ઔરડીમાં પુરાયા પછી પણ સહવાસને માટે મને
 ગોઠિયો મળ્યો. ચકલી એ હમૈશાં પ્રસન્ન રહેનાર
 પ્રાણી છે. આખો દિવસ વાતો કરતાં તે થાકે જ
 નહિ, અને ઐરાંઓની પેઠે એની એ જ વાત ફરીફરીને
 કહેતાં કંટાળે નહિ. મારી ઔરડીમાં એમને માટે
 રોટલાના કકડા રાખેલા હોય જ, એટલે અન્ન અને
 આશ્રયની તેને પૂરેપૂરી સગવડ મળી. અને પરિન્દાની
 જાત એટલે વસ્ત્ર તો માગે જ નહિ. યથાકાળે
 માળામાં નાનાં નાનાં બચ્ચાં ચિવ્ ચિવ્ કરવા
 લાગ્યાં. ચકલી રોટલાની કરચો જમીન પરથી વીણી
 લે, ચાંચમાં દબાવીદબાવીને તેને પોચી કરે ને ઉપર
 જઈ બચ્ચાંને ખવડાવે. મારી ઔરડીમાં રહેતી
 ખિસકોલીથી આ ચકલીનો સહવાસ સહન થતો નહિ.
 પણ કરે શું? ભીંતના બાકા સુધી પહોંચી જવાય
 એમ ન હતું. નહિ તો ખિસકોલીએ ચકલીનાં
 ઇંડાંને જ હોઇયાં કરી નાખ્યાં હોત. જોકે
 ખિસકોલીઓ ઇંડાં ખાય છે એ વાત છોટા ચક્કર
 નં. ૪ છોડ્યા પછી જ મારા જાણવામાં આવી.

*

*

*

જેલની અશુદ્ધ હવા, ઘી દૂધ વગરનો ખોરાક
 અને કાચી રસોઈ, આ ત્રણેના સંયોગને લીધે હું

ક્ષીણ થવા લાગ્યો, નેતરની ખુરસીઓ બનાવવાનું મેં
 છોડી દીધું, અને ફરજીકામ માગી લીધું. મારું
 વજન ખૂબ ઘટી ગયું. ક્ષયરોગની આ પૂર્વતૈયારી
 જોઈ જેલના દાકતરે મારું સ્થાનાન્તર કરવાની જરૂર
 જોઈ. યુરોપિયન વોર્ડમાં મને ફરી મોકલવાનું નક્કી
 થઈ ચૂક્યું. એટલે મેં મારા પાંચ મહિનાના
 માનવી તેમ જ તિર્યક સ્નેહીઓની દુઃખિત હૃદયે
 વિદાય લીધી.

યુરોપિયન વોર્ડનાં અનેક નામો છે. આ જેલમાં ભાગ્યે જ યુરોપિયનોને રાખે છે. એટલે આ વોર્ડનું ઉપરનું સરકારી નામ નામનું જ છે. નવા આવેલા બધા કેદીઓ અહીં રખાય છે એટલા માટે એને ક્વોરેન્ટીન કહે છે. આમાં સાત કોટડીઓ હારોહાર છે તેથી એને ‘સાતખોલી’ પણ કહે છે. અહીંની ઓરડીઓ જેલની બીજી કોટડીઓના પ્રમાણમાં મોટી છે, અને જમીન તેમ જ આગળ પાછળના ઓટલા છોખંધ છે, એટલે સ્વચ્છતા સારી રીતે જળવાય છે. આ સ્થાનમાં શરૂઆતમાં હું રહી ગયેલો એટલે અહીં નવા જેવું કશું હતું નહિ. છેલ્લા પાંચ માસ દરમિયાન ભાઈશ્રી ઇન્દુલાલ અને દયાળજી પણ અહીં રહી ગયેલા. અને હું આવ્યો

ત્યારે રૂપાલ સ્ટેટના ઠાકોર તખ્તસિંહજી કરીને એક ઉમદા રજપૂત ગરાસિયા અહીં રહેતા હતા. આ ભાઈને જેલમાં ખીડી પીવાની રજા હતી અને તેનાં ઠંઠાં આમતેમ ફેંકી દેવાની ટેવ હતી ! આખી જેલમાં આ કારણથી તેમની પ્રતિષ્ઠા સૌથી વધારે હતી.

મને ખુલ્લી હવામાં સૂવાની હવે રજા મળી. મારી સાથે શામળભાઈ આવ્યા તેમને પણ મારી સાથે જ ખુલ્લામાં રાખ્યા, કેમ કે તેમની મદદ વગર મારું ચાલે એમ ન હતું. સાતખોલીમાં પહેલી સગવડ એ થઈ કે, દિવસરાત જેલનો મોટો ઘંટ બરાબર સંભળાતો એટલે વખતનો કંઈક ખ્યાલ આવતો. સહેજ કંટાળો આવે એટલે ઘંટ વાગવાની રાહ જોઈએ. ખીજે ફરક તે રેલવે ટ્રેનનો અવાજ. પહેલી વાર હું સાતખોલીમાં રહ્યો હતો ત્યારે ટ્રેનની સિસોટી તરફ ધ્યાન ગયું ન હતું, પણ છ મહિનાના વિવાસનથી રેલવેની સિસોટી પણ આકર્ષક થઈ પડી.

હિમાલયની ૨૩૦૦ માઈલની પગમુસાફરી પછી જ્યારે ફરી પહેલવહેલો રેલવેનાદ સાંભળ્યો ત્યારે તે અત્યંત નીરસ અને કાવ્યવિહીન લાગ્યો હતો, પણ આજે તો રેલના પાવામાં કંઈ અપૂર્વ કાવ્ય જડી આવ્યું. ટ્રેન બાણે જીવતી હોય અને

ફરફરની મુસાફરી કરવાને નોતરતી હોય એમ જ મનમાં થતું. સાબરમતી સ્ટેશનના ઍન્જિનવાળાઓ પણ રસિક હોવા જોઈએ. ઍન્જિનમાંથી એવા તો લાંબા લાંબા અને વિષાદમય આરોહઅવરોહવાળા સૂર કાઢતા કે બેઠેલે ઠેકાણે ચિત્ત અસ્વસ્થ થતું. હાલના કવિઓ બળદગાડી અથવા જાંટની મુસાફરીને રોમેન્ટિક (Romantic) કહે છે અને રેલવેની મુસાફરીને શુષ્ક ગદ્ય જેવી કહે છે. રેલવેની મુસાફરી જ્યારે નવી હતી ત્યારે એમાં કુતૂહલનું કાવ્ય હતું. હવે પછી સુધારાના જમાનામાં જ્યારે તે જૂની થઈ જશે ત્યારે પણ કવિઓને તેમાં પુરાતનતાનું કાવ્ય જડશે.

જેલ બહાર જેલના પોલીસોએ હમણાં હમણાં જ મહાદેવનું એક દહેરું બાંધ્યું છે. જેલમાંથી તેનું ચળકતું શિખર સહેજસાજ દેખાય છે. આ મંદિરમાં રાતની વેળા ઘણીક વાર ભજન ચાલતું. જેલના શુષ્ક અને અનાત્મવાદી વાતાવરણમાં મીઠું સંગીત પણ અનુગતા અનુગતા જેવું લાગતું. જ્યાં સંગીત હોય ત્યાં જેલજીવન અસત્ય જેવું ભાસવાનું જ. કેદીઓને પકડનાર પોલીસો, તેમને જેલમાં મોકલનાર ન્યાયાધીશો, તેમને માટે કાયદાઓ ઘડનાર ધારાશાસ્ત્રીઓ, તેમની ચોક્કી

કરનાર જેલ અમલદારો ને વોર્ડરો, બધાનો વિચાર કરીએ તો ક્યાંયે સંગીત જડે નહિ; બધે જ નરી કંકશતા !

એક દિવસ કેટલાક છોકરાઓ કે છોકરીઓ મંદિરમાં રાતના ખારેક વાગ્યા મુઘી ગાતાં હશે. અવાજ કુમળો છતાં તીણો હતો, એટલે જ્યારે પવનની લહેર અમારી દિશામાં આવતી અને એકાદ મધુર મધુર આલાપ સંભળાતો, ત્યારે ગાંધર્વગાયન સંભળાતું હોય એવો આનન્દ થતો અને ઔત્સુક્ય વધતું. પણ ગાયન કરતાં નરધાની ઠેકમાં જ ઉન્માદકારી શક્તિ વધારે હોય છે. તાલ જામે એટલે ચિત્તવૃત્તિનો એક જાતનો લય થાય છે, બાહ્ય સૃષ્ટિનું જ્ઞાન ભુલાય છે, નરધાના ધબકારા સાથે હૃદયના ધબકારા ચાલવા માંડે છે, અને મન એક જાતનું નૃત્ય શરૂ કરે છે. કોઠ કોઠ વાર રાત્રે સ્ટેશન તરફથી ડાકલાંના તાલ સાથે ધૂણવાનો અવાજ સંભળાતો, પણ તે બિલકુલ આકર્ષક લાગતો નહિ. ધૂણવું એ તો ગાંડાધની જ નિશાની છે. ધૂણનારને પોતાને જ તેમાં રસ ન પડે, પછી સાંભળનારને ક્યાંથી પડે ?

ઘણી વાર રસ્તા પરથી જતી ને બરાડા પાડતી મોટરગાડીઓ સંભળાતી, સાઈકલની કિંકિણી કાને

પડતી, અને બાહ્ય દુનિયા નાહક કેટલી દોડે છે એનો ખ્યાલ આપતી. આ બાબુ અમે અંદર નિર્થક કાળ વ્યતીત કરતા હતા. બહારની પ્રયોજન વગરની ગતિ અને અંદરની અર્થ વિનાની સ્થિતિ બંને હાલના જમાનાની નિર્થકતા સૂચવતાં હતાં.

*

*

*

પાછલા આંગણીની દીવાલ પર ફયાલાજન હોલાઓનું બેડું ઘણી વાર આવીને બેસતું. કહે છે કે તમામ પ્રાણીઓમાં હોલો અત્યંત નિષ્પાપ અને ભોળું જનવર છે. આખો દિવસ ‘પ્રભુ—તુ’ ‘પ્રભુ—તુ’ એમ રટયા કરે છે. મહારાષ્ટ્રમાં હોલાને ‘કવડા’ કહે છે. અહીંના અને ત્યાંના હોલાઓમાં નામભેદ છે એટલું જ નહિ પણ શબ્દભેદ પણ છે. મહારાષ્ટ્રના હોલા ‘પ્રભુ—તુ’ બોલતા નથી. તેમનો અવાજ લગભગ ‘કુદુરૂ’ ‘કુદુરૂ’ ‘કુદુરૂ’ એવો થાય છે. આ ઉપરથી ત્યાંના ગામડાંના લોકોએ એક લોકવાર્તા ઉપજાવી કાઢી છે : કવડો પહેલાં માણસ હતો. તેના ઘરમાં એક તેની સ્ત્રી અને સીતા કરીને એક તેની બહેન હતાં. એક દિવસ તેણે બહેનને અને સ્ત્રીને શેર શેર ડાંગર આપી કહ્યું, મને આના પોંઆ

બનાવી આપો. સ્ત્રીએ ડાંગર ખાંડી એમ ને એમ પતિ આગળ ધરી દીધી. હેતાળ બહેને ડાંગર ખાંડી સોઈઝાટકી કુશકા જુદા કરી ચોખા બરાબર વીણી ભાઈ માટે પૌંઆ તૈયાર કર્યા. ભાઈએ બેઈ દીધું કે સ્ત્રીના પૌંઆ શેરેશેર છે અને બહેનના તો બહુ જ ઓછા છે. તેણે મન સાથે નક્કી કર્યું કે બહેન પાકી આપસ્વાથી ને પેટૂડી છે. સ્ત્રી તો આખરે સ્ત્રી. એને ધણીનું લાગે એટલું બીજને ક્યાંથી લાગે ? ભાઈ કોઘે ભરાયો અને શેરિયો ઉપાડી એણે બહેનના કપાળમાં માર્યો. બહેન બિચારી ત્યાં ને ત્યાં જ તરફડીને મરી ગઈ ! થોડી વારે ભાઈ સ્ત્રીએ તૈયાર કરેલા પૌંઆ ખાવા બેઠા. સ્ત્રીએ તૈયાર કરેલા પૌંઆ મોઢામાં તો નાખ્યા, પણ કુશકાસોતા પૌંઆ ખાધા કેમ જાય ? શૂં શૂં કરીને બધા કાઢી નાખ્યા. પત્ની પેલા બહેનના પૌંઆ ખાવા લાગ્યો. અહા, શી એની મીઠાશ ! દુનિયામાં બહેનના હેતની તોલે આવે એવી કઈ વસ્તુ છે ? ભાઈએ એક જ કોળિયો ખાધો અને પશ્ચાત્તાપથી બહેનના શબ પાસે પડી પ્રાણ છોડ્યા. ત્યારથી એને હોલાનો જન્મ મળ્યો છે અને હજી તેની પશ્ચાત્તાપ વાણી ચાલ્યાં કરે છે : ડઠ સિંત કવડા પોર પોર । પોહે ગોડ ગોડ ॥ ‘સીતે, (ક્ષમા કર ને) જીઠ. કવડાએ

તો છોકરવાદી કરી. તારા જ પૌંઆ મીઠા હતા, મીઠા હતા.'

કેટલું કરુણ કાવ્ય ! અને કેવો જનસહજ બોધ ! સાંજે પ્રાર્થના પછી શામળભાઈએ હોલાનું જ ગીત ગાયું. મેં તેમને ઉપલી વાત કહી અને હોલાની જ વાતો કરતા અમે સૂઈ ગયા. નઝીરના પેલા કાવ્યનું અનેક વાર સ્મરણ થયું, પણ આખું ચાદ ન હતું.

‘સાંજ સમેરે ચિડિયાં મિલ કર
ચૂં ચૂં ચૂં ચૂં દરતી હૈ.
ચૂં ચૂં ચૂં ચૂં ચૂં ચૂં કયા સગ
બેચૂં બેચૂં દહતી હૈ.’

પશુપક્ષીઓ અને કુદરત પાસેથી અધ્યાત્મનો પાઠ શોધવાના અને શીખવાના પ્રકાર બધા જ કવિઓમાં હોય છે.

સાતજોલીને પડખે જ નહું કારખાનું હતું. ત્યાં પણ લીમડાનાં ને ખીજાં ઝાડ બહુ મોટાંમોટાં હતાં. તેના પર સવારસાંજ પક્ષીઓની જમાત આવીને બેસતી અને વખત થયે વગર આવાસે નમાજ પઢતી. છોટા ચક્કર કરતાં અહીં પક્ષીઓ વધારે હતાં, અને મને લાગે છે અહીંનાં પક્ષીઓ

સવારે કંઈક વહેલાં પણ ઊઠતાં. આખો દહાડો ખિસકોલી, કાગડા, સમડી, હોલા, કાખરો વગેરે અનેક જાતનાં પક્ષીઓ ભેગાં થતાં અને કોલાહલ મચાવતાં. એક દિવસ એક કાગડાએ એક નાનકડા કોશિયાનો કંઈક ગુનો કર્યો હતો. કોશિયો એવો તો ચિડાયો કે કેમે કર્યો કાગડાની પૂઠ છોડે જ નહિ. કાગડો એક ઝાડથી બીજે ઝાડ કરતો કરતો ઘણી જગાએ ઊડ્યો, પણ કોશિયે તો જાપાની સિપાઈઓની પેઠે તેનો કેડો મૂક્યો જ નહિ. પેલા કાગડાની મદદમાં બીજો કાગડો ન આવ્યો હોત તો તેના શા હાલ થાત તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

*

*

*

કાગડાનો અને સમડીનો સંગ્રામ તો જગજૂનો છે. સમડી સ્પેનિશ આર્મેડાની પેઠે અથવા મોગલ ફ્રેજની પેઠે ધીમેધીમે ચાલે. ઝટ દિશા ફેરવતાં તેને આવડે જ નહિ; જ્યારે કાગડો તો મરાઠા ખારગીરોની પેઠે સ્વૈરગતિએ દોડી શકે અને ગમે તે સ્થિતિમાં પોતાનો ખચાવ કરી શકે. પણ કાગડો કોઈ કાળે એકલો સમડી પર હુમલો કરે નહિ. બે કાગડા હોય ત્યારે જ એક બાબુથી એક મે બીજી બાબુથી બીજો સમડીની પૂઠ પકડે છે.

સમડી એકને મારવા જાય એટલે બીજો તરાપ મારી સમડીને ચાંચ મારે. સમડી તેની તરફ વળે એટલે પેલી તરફવાળો તરાપ મારી ચાંચ મારે. આમાંથી બચવાનો એક જ ઉપાય સમડી પાસે હોય છે. તે ગોળ ગોળ ફરતી આકાશમાં ગયે ગયે ચડે છે અને પછી કાગડા ત્યાં સુધી જવાની હિંમત નથી કરતા.

વાત એમ બની કે એક વખતે સ્ટેશન તરફ માંસના લોચા અથવા કોઈ સડેલું જનવર પડ્યું હશે, એટલે વીસ પચીસ સમડીઓ અને સો બસો કાગડા ત્યાં ભેગા થયા, અને જોતજોતામાં ટ્રેજન યુદ્ધ જેવું મહાયુદ્ધ આકાશમાં જામ્યું. આ યુદ્ધમાં એકિલીઝનો ભાગ કોણે ભજવ્યો, પેરીસ કોણ થયો, નેસ્ટર જેવું ડહાપણ કોણે ડહોળ્યું અને યુલિસિસ કોણ બન્યો એ બધું હું જાણત તો જરૂર એક મહાકાવ્ય લખવા જેવો તે પ્રસંગ હતો. ચાંચ અને નહોર ઉપરાંત કાગડાઓ પાસે એક વધારાનું શસ્ત્ર હતું. સમડી પાસે તે નહિ હોવાથી સમડીનો પક્ષ ન્યૂન દેખાતો. એ શસ્ત્ર તે મહાન કોલાહલ. સમડીઓ મૂંગે મોઢે ફર ફર ફર કર્યા કરે. આમ જુઓ ને તેમ જુઓ, નીચે જુઓ ને ઉપર જુઓ. પણ કાગડા તો બધા મળીને સિવિલ સર્વિસના

નોકરોની પેઠે એકસામટા કાવ્ કાવ્ કાવ્ કરી મૂકે અને પોતાના બુમરાણ આગળ ખીણું કશું કાને પડવા જ દે નહિ. આ મહાયુદ્ધમાં અમે જોયું કે, સમડીઓમાં પણ સંપ હોય છે અને તેમની ધીરજ સહેજે ખૂટી જાય એવી નથી હોતી. એક સમડીને ઝાઝા કાગડા પજવે એટલે ચાર પાંચ સમડીઓ મોટી કૂંઝર કે ડૂંડનોટની પેઠે તાબડતોબ તેની વહારે ધાય અને પછી એકે કાગડો ત્યાં ટફી ન શકે. યુદ્ધ ચાલતું હોય ત્યારે સમડીઓની ગતિ પ્રમાણબદ્ધ વર્તુલાકારમાં ચાલ્યાં કરે તેથી તે ખૂબ જ શોભે. અમારી ખાતરી થઈ ગઈ કે ગમે તેનો પક્ષ સાચો હોય છતાં યુદ્ધમાં સમડીઓ આર્યોની પેઠે લડે છે અને કાગડા તો છેક અનાયૈં. ગમે તેમ ફરે, ગમે ત્યારે પાછી પાની પણ કરે. તેમને ચડતાં પણ વાર નહિ અને ઊતરતાં પણ વાર નહિ. લગભગ બે કલાક સુધી આ આકાશયુદ્ધ ચાલ્યું. અમને ઉત્કંઠા થઈ કે દિવસનો અંત પહેલો આવશે કે આ યુદ્ધનો ? જોકે આવી ચિંતાનું કારણ ન હતું. આ યુદ્ધમાં કોઈ અર્જુન અને જયદ્રથ થોડા જ હતા ? આખરે સમડીઓએ છેલ્લી નીતિ આઢરી. ગોળ ગોળ ફરતાં તેમણે પોતાની ‘ઉન્નતિ’ એટલી તો સાધી કે ક્ષુદ્ર કાગડાઓ ત્યાં સુધી પહોંચી ન

શકે. કાગડાઓએ રણગીતનો સૂર ફેરવી વિજયગીત થઈ ક્યું; ‘અમે જીત્યા,’ ‘અમે જીત્યા’. ભેડે સમડીઓના મનમાં ખાતરી હતી કે નૈતિક વિજય તો પોતાનો જ થયો હતો.

આપણે બધા ભાણીએ છીએ કે મહાયુદ્ધ પૂરું થાય તોપણ થોડા દિવસ સુધી તો પાછળ તેના ભાણુકારા આવ્યા જ કરે છે. ખીજે દિવસે બેચાર સમડીઓ કંઈક ખાવાનું લઈને જેલની દીવાલ પર બેઠી હતી. કાગડાઓને તેની ખબર પડી. તેમણે બખ્ખે ત્રણત્રણ જણ વચ્ચે એક એક સમડી વહેંચી લીધી. એક કાગડો જમણી તરફ બેસે, ખીજો ડાબી તરફ, અને ત્રીજો હોય તે સહેજ પાછળની બાજુએ સમડીના માથા પર ફર્યા કરે. સમડી બેઠી બેઠી ત્રણેને ધમકાવી છેટે રાખતી જાય અને પગમાં પકડેલો ખાદ્યનો કકડો ખાતી જાય. એક સમડી સરતચૂકથી અથવા ક્રોધના સંમોહમાં ભાન ભૂલી જઈ એક કાગડા પર ધસવા સહેજ ઊડી કે તરત જ ખીજા બાજુ ટાંપી રહેલા કાગડાએ તેના પગમાંનો કકડો ઝૂંટવી લીધો ને લાગલો જ એ ત્યાંથી નાઠો. યુદ્ધમાં આવી રીતે કમાયેલી લૂંટ ત્રણે યુદ્ધમાન કાગડાઓ માંહેમાંહે વહેંચી લે છે કે કેમ તે જોવાને હું આતુર હતો, પણ કાગડા જેલની દીવાલની પેલી

પાર આવેલા ઝાડ પર જિતર્યા તેથી મારું આ મહત્ત્વનું સંશોધન ત્યાં જ અટકી ગયું. બીજી સમડી વધારે યોગયુક્ત હતી. તેનું સમગ્ર ધ્યાન કાગડાઓને સજા કરવા કરતાં પોતાનો કકડો બચાવવા તરફ હતું. એ એ જ નીતિને વળગી રહી. કાગડાઓ મથ્યા કરે અને અપ્રમત્ત સમડી પોતાના લોચામાંથી એક પછી એક નવાલો લેતી જાય. અંતે જ્યારે કશું બાકી રહ્યું નહિ ત્યારે કાગડાઓને ધર્મબુદ્ધિ સૂઝી અને ‘કાચો પારો ખાવો અંન, તેવું છે પરાયું ધન’ એમ કહેતા કહેતા સાધુ સમી મુદ્રા ધારણ કરી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

*

*

*

હું માનતો કે કોયલ પોતાનાં ઇંડાં કાગડા પાસે સેવાવે છે એ કેવળ કવિકલ્પના હશે. ‘શાકુન્તલ’ માં જ્યારે વાંચ્યું ‘અન્યૈર્દ્વિજૈઃ પરમૃતઃ ક્ષલુ પોષયન્તિ’ ત્યારે કાલિદાસે લોકવહેમનો ઉપયોગ કર્યો છે એમ જ મેં માનેલું. પણ જેલમાં જોયું કે કાગડા સાચે જ કોયલનાં બચ્ચાંને ઉછેરે છે. જ્યાંત્યાંથી ખાવાનું આણીને બચ્ચાંને ખવડાવે અને તેમને લાડ લડાવે. પણ થોડા દિવસમાં સંસ્કૃતિનો ઝઘડો શરૂ થયો. કાગડાઓને થયું કે બચ્ચાંને ખવડાવીએ એટલું

બસ નથી, આપણી સુધરેલી કેળવણી પણ તેને આપવી જોઈએ. એટલે ખાસ વખત કાઢી માળા પર બેસી કાગડો શિખવાડે, ‘બોલ કા.... કા.... કા.’ પણ કોયલનું પેલું કૃતધન બચ્ચું જવાબ આપે, ‘કુઊ.... કુઊ.... કુઊ.’ કાગડો ચિડાઈને ચાંચ મારે અને ફરી કેળવણી શરૂ કરે, ‘કા.... કા.... કા.’ પણ આમ કોયલ કંઈ પોતાની સંસ્કૃતિનું અભિમાન છોડે? એણે તો પોતાનું ‘કુઊ.... કુઊ’ જ રટવા માંડયું. કાગડાની ધીરજ ખૂટી ત્યાં સુધીમાં કોયલનું બચ્ચું પગભર — અથવા સાચું કહીએ તો — પાંખભર થયું હતું. કાગડાની બધી મહેનત છૂટી પડી. મને લાગે છે કે કાગડો હિંદુસ્તાની હોવાથી તેણે નિષ્કામ કર્મ કર્યાનું સમાધાન તો જરૂર મેળવ્યું હશે : यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ।

એમ ન હોત તો કાગડો દર વર્ષે એ ને એ જ અખતરો ફરીફરીને શું કામ કરત? શામળભાઈ કહે, ‘આ કોયલનાં બચ્ચાં જેટલી પણ અક્કલ આપણા અંગ્રેજી ભણેલાઓમાં હોત તો તેઓ ઘરમાં અંગ્રેજીમાં ન બોલત.’

*

*

*

ચોમાસામાં વરસાદ બહુ ઓછો પડવાથી તાપ સખત પડતો હતો તે હવે ઓછો થવા લાગ્યો. દશેરાદિવાળીના દિવસો આવ્યા. જેલમાં દશેરાદિવાળીનો કંઈ અર્થ જ નથી. આખું વરસ એક જ જાતનો ખોરાક મળવાનો, અને રજા ફક્ત રવિવારની તે પણ નામની જ. નાતાલને દિવસે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ યુરોપિયન હોય તો કેદીઓને શાક ઉપરાંત અથાણું મળે. રજાને દિવસે પણ કેદીઓ પાસેથી કામ તો લેવાય જ છે; પણ તે ઉપરાંતની નવી અગવડ એ કે પોલીસો પોતાને છુટ્ટીનો લાભ મળે એટલા સારુ કેદીઓને બપોરે જ પૂરી દઈ જેલ રાતપહેરાવાળાઓને સુપરત કરી ચાલતા થાય. બિચારા કેદીઓને છુટ્ટીને દહાડે આમ ઊલટી વધારાની સળ થાય ને સંધ્યાકાળનાં લાલપીળાં સોનેરી વાદળાં જોવાનો જે આનંદ આડે દહાડે હમેશાં મળે છે તે તહેવારને દિવસે મળતો નથી.

બિચારા કેદીઓ ઓરડીના એકાંતવાસથી ડરે છે, મૂંઝાઈ જાય છે. કેટલાકને તો મોટેથી રોતા પણ મેં જોયા છે. મને જે એકાન્ત અત્યંત પ્રિય લાગતું તે તેમને ભારે સળરૂપ લાગતું. પણ આ ખખખતમાં મારા જેવાની સંખ્યા તો દુનિયામાં હમેશાં ઓછી જ રહેવાની. માણસની વૃત્તિ

અંતર્મુખ હોય તો જ તેને એકાન્ત સદે છે. છતાં જેલમાં એક જ પરિસ્થિતિમાં, એની એ જ દીવાલો વચ્ચે લાંબા વખત સુધી રહેવું પડે એની મારા જેવાના મન પર પણ અસર થાય છે એમ મેં જોયું. કેદીઓને જેલની અંદર જ એકાદ કલાક વારાફરતી ખૂબ ફરવાની સગવડ હોય તો તેની નૈતિક અસર ખૂબ સારી થાય.

*

*

*

દશરાને દિવસે એક નીલકંઠ (ચાસ પક્ષી) ઊડતો ઊડતો અમારે ત્યાં આવ્યો. નાનપણથી નીલકંઠ વિષેનું કાવ્ય ખૂબ સાંભળેલું. નીલકંઠ એટલે અત્યંત કલ્યાણકારી પક્ષી; જ્યાં તે જાય ત્યાં શુભ જ થવાનું. નીલકંઠનું દર્શન થાય એટલે તે દિવસે સારું સારું ખાવાનું મળવાનું, એ બધી માન્યતાઓ તેના દર્શન સાથે મનમાં તાજી થાય છે. મને સારું સારું ખાવાની ઇચ્છા પણ ન હતી ને આશા પણ ન હતી. મેં સ્વાદ જીત્યો છે એમ તો કેમ કહું, પણ તે વિષે ખૂબ બેદરકાર છું ખરો. નીલકંઠને જોઈને આખો દિવસ ખૂબ પ્રસન્નતા અનુભવી અને નીલકંઠ પણ કોઈ રાજદૂતની પેઠે પોતાના પોશાકના મહત્ત્વનું પોતાને બરાબર લાન હોય તેમ દબાવેલા

અભિમાનથી આમતેમ ઊડતો હતો. ઘણી વાર અમારા તરફ નજર નાખતો, પણ તે એટલી એદરકારીથી કે જાણે કહેવા માગતો હોય કે, તમારા જેવા પાંખ વગરના ક્ષુદ્ર માનવી મારી એક નિગાહને પણ લાયક નથી. થોડોક વખત આમતેમ ફરી ભાઈસાહેબ જાણે કંઈ ભારે કામ ભૂલી ગયાનું સ્મરણ થયું હોય તેમ એકાએક ઉતાવળા ઉતાવળા ઊડી ગયા. આપણા ખેસતા વરસે સુપરિન્ટેન્ડન્ટે એ જ નીલકંઠ જોયો, એટલે મને આવીને કહે, ‘મિ. કાલેલકર, આજે મેં નીલકંઠ જોયો. એનું માહાત્મ્ય શું છે?’ મેં કહ્યું ‘તમારું આખું વરસ મજામાં જશે. માત્ર નીલકંઠનો શિકાર નહિ કરતા.’ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કહ્યું, ‘આખું વરસ કેવું જશે કોણ જાણે, પણ આજે તો સવારે ઊડીને નવા કારખાનામાં કેદીઓ ને મુકાદમ લડી પડ્યા એ ભારે અપશુકન થયા ખરા!’

*

*

*

હું માંદો હતો તે દરમિયાન મને દૂધ મળતું. અને જ્યાં દૂધ હોય ત્યાં બિલાડી તો હોય જ એ સનાતન સિદ્ધાન્ત, એટલે હીરાએ મારી સાથે બાઈબંધી કરી. ગમે ત્યાંથી આવે અને પગે નાક

ધસે, પૂંછડી ઊંચી કરીને ‘મિયાઉ’ એવો પ્રતિષ્ઠિત અને સજ્જન અવાજ કરે. નાનપણમાં વૈશ્વદેવ કરી પછી જ જમવા બેસવાનો અમારો રિવાજ, એટલે બિલાડીને દૂધ પાયા વગર જાતે દૂધ પીવાનું મન થતું નહિ. પણ બિલાડી માટે વાસણ કયાંથી લાવવું? સદ્‌ભાગ્યે અમારા ઓટલાની ઠેર પરના એક પોરબંદરી પથરામાં નાનકડી તાવડી જેવો એક ખાડો હતો, તેમાં રોજ એને હું દૂધ પાતો. કોક દિવસ હું ‘A Tale of Two Cities’ વાંચવામાં ગુલતાન હોઉં અને બિલાડીને વેળાસર દૂધ ન મળે એટલે ધીમે ધીમે એક એક પગલું ભરી બિલાડી સ્લેટથી ઢાંકેલા મારા ચંબુ તરફ જાય, દૂરથી ચંબુ સૂંધે, અને પોતે ભારે ગુનો કરવા ચાડ્યાં છીએ એવું એકાએક બાન થયું હોય તેમ ઝટ પાછે પગલે પાછી હડી જાય. બિલાડી જો સંસ્કૃત જાણતી હોત તો બોલી બઠત: ‘અહોં વત મહત્વાપં કર્તુ વ્યવસિતા વયમ્.’ પણ એ તો બિલાડી રહી. એનું બધું સંસ્કૃત ‘મિયાઉ’ એ એક જ ઉદ્‌ગારમાં પરિસમાપ્ત થતું. પાછી બેસીને ‘મિયાઉ’ બોલી મારા તરફ સહેજ જુએ ને ઠાવડું મોઢું રાખીને ધીરજ કેળવે. પણ પાછું રહેવાય નહિ એટલે ફરી આગળ જાય, દૂધ સૂંધે, ને અચકાઈને ફરી પાછી હટે. આ રીતે એણે મારા પર સારી

છાપ પાડી. હું એને નિયમસર દૂધ પાતો. કોક વાર એને રોજ કરતાં બમણું દૂધ આપતો. પણ આખરે બિલાડી તે બિલાડી. એક દિવસ ક્યાંકથી એક દોસ્તદારને લઈ આવી. હીરાને તો અમારી બીક હતી જ નહિ એટલે તે સીધી આવીને મારી પથારી પાસે બેઠી અને એનો દોસ્તદાર અમારી નજર ચૂકવીને આગળ ધસ્યો અને એણે ચાંબુ ઉથલાવી પાડ્યો. એની ઉબાણી શરૂ થાય તે પહેલાં જ શામળભાઈનું ધ્યાન તે તરફ ગયું ને તેમણે તેને હાંકી કાઢ્યો. હીરાની મુદ્રા પણ ચોર જેવી થઈ હતી. તે પણ વગર હાંક્યે ત્યાંથી પોખારા ગણી ગઈ. બે ત્રણ દિવસ લાગલાગટ આ બન્નેએ ઉત્પાત મચાવ્યો. ભીંતના નીચલા કાણામાંથી હીરા પહેલાં એકલી આવતી અને પરિસ્થિતિ નિહાળી અનુકૂળતા જણાયે બહાર જઈ દોસ્તદારને લઈ આવતી. પોતે પ્રત્યક્ષ ચોરીમાં લાગ ન લે એ ખરું; પણ તેમાં તેનો સમભાવ પૂરેપૂરો. હીરાના ગુનાની ખાતરી થયા પછી બે દિવસ મેં એનું દૂધ બંધ કર્યું. દૂધ ઉપર સખત પહેરો રાખ્યો. એટલે હીરા સમજી ગઈ. તેણે પેલા દોસ્તદારની દોસ્તી છોડી અને તે અડધો અડધો કલાક અમારી પાસે બેસી પસ્તાવો જાહેર કરવા લાગી. એનું દૂધ

ફરી શરૂ થયું તે છેક હું બહાર આવ્યો. ત્યાં સુધી ચાલુ રહ્યું. કોક દિવસ—અને ખાસ કરીને જેલમાં મટનનો દિવસ હોય ત્યારે સરસ ઉજાણી મળવાથી હીરા દૂધને માટે આવતી જ નહિ. પણ હું એનો ભાગ ખીજ દહાડા સુધી સાચવી રાખતો. એક દહાડો શામળભાઈ પોતાના કાગડાઓને રોટલીના કકડા ખવડાવતા હતા ત્યાં હીરા ક્યાંકથી આવી ચડી. કાગડાઓને આ અણુધાર્યા મહેમાનનું આવવું ગમ્યું નહિ. તેઓ બધા જમીન પર હારખંધ બેઠા. અને તે હાર પણ હીવાલનો છાંયો જ્યાં પૂરો થઈને તડકો શરૂ થતો હતો ત્યાં છાંયાના છેડા પર બનાવી. તેમણે વિવિધ અવાજે પણ એકમને ‘કા’ ‘કા’ની લાળી શરૂ કરી. ખિલાડીએ પહેલાં તો આ કાગારોળ તરફ આંખ આડા કાન કર્યા, પણ થોડા જ વખતમાં તે અકળાઈ ને દોટ મૂકી હીવાલના કાણામાં થઈ આંગણુ બહાર ચાલી ગઈ. કાગડા ટાઢા પડ્યા ને પછી સુખેથી તડકામાં બેસી નિર્વિઘ્ને રોટલીના કકડા આરોગવા લાગ્યા !

૩૦મી ઓક્ટોબરનો દિવસ હતો. આકાશ વાદળાંથી ઘનઘોર ઘેરાયું હતું. આકાશમાં એક સુંદર ઇન્દ્રધનુષ તણાયું. એમ તો ઇન્દ્રધનુષ બધાં જ સુંદર હોય છે, સૂર્યની ખરાબર સામી બાજુએ તણાતાં હોવાથી તેને દિશાની અનુકૂળતા આપોઆપ મળી જાય છે. સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ નિહાળનાર માણસ જોઈ શકે છે કે આકાશમાં હમેશાં બે ઇન્દ્રધનુષો દેખાય છે, એક મુખ્ય અને બીજું એની જ પાસે એ જ મધ્યબિંદુ સાચવીને પણ બહુ જ આછા રંગનું. આ આછા ઇન્દ્રધનુષની બીજી ખૂબી એ હોય છે કે મુખ્ય ઇન્દ્રધનુષનો રંગ જે ક્રમમાં દેખાય છે એથી ખરાબર ઊલટા ક્રમમાં આછા ધનુષના રંગ હોય છે. નાટકમાં જેમ નાયિકા સાથે ઉપનાયિકા હોય તો જ નાટક ભરતકે ગણાય છે તેમ આ આછા ઇન્દ્રધનુષને લીધે જ મૂળ ઇન્દ્રધનુષની શોભા યક્ષના પ્રાસાદ જેવી થાય છે. પણ ઇન્દ્રધનુષની ખાસ શોભા તેની આસપાસના મેઘની શ્યામલતા ઉપર જ દીપે છે. આજે વાદળાંની શોભા અસાધારણ હતી. વાદળાંનો રંગ બહુ ઘાડો ન હતો છતાં તે વખતના પ્રકાશ સાથે તેની વિલક્ષણતા ખરાબર જામી હતી, અને તેથી ખંને ખીલી ઊઠતાં હતાં. ૩૦મી

ઑઠટોળરે આટલાથી સંતોષ ન માન્યો. પાસેની એક મિલમાંથી કાળો સીપિયા રંગનો ધુમાડો નીકળતો હતો, અને હવાના દબાણને લીધે એ ધુમાડાના ગોટા બહુ ફેલાવાને બદલે મોઢાની પેઠે અંદર ને અંદર ધૂમરી ખાતા ઇન્દ્રધનુષને છેદીને આગળ વધતા હતા! આવો મેળાપ ભારે પ્રતિભાવાળા ચિત્રકારને પણ સહેજે ન સૂઝે.

*

*

*

સાચે જ કબૂતર એ બેવકૂફ પ્રાણી છે. અમારી ઓસરીના છાપરામાં મોલ અને મોલિયાંને લગાડીને અને વળી વચ્ચેના ખૂણામાં પોતાનો માળો બાંધવાનો કબૂતરના એક જોડાએ વિચાર કર્યો. ત્યાં માળો ટકે એમ હતું જ નહિ. અને તેમાં વળી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ રોજ આવીને છાપરું અંદરથી સારું છે કે નહિ એ તપાસે. કબૂતરો સવારથી સાંજ સુધીમાં લીમડાની કેટલીક સૂકી સળીઓ લેગી કરીને ગોઠવતાં. પણ જેટલી ગોઠવવા બંધ તેટલી નીચે પડે ને નીચે કચરો પડે. મને થયું કે આ ધણીધણિયાણીને આ મિથ્યા પ્રયત્નમાંથી હું બચાવું. મેં એમને બે ત્રણ દિવસ સુધી આખો દિવસ ઉડાડવાનો ધંધો કર્યો. એમને ત્યાં આવવા જ ન

હઉં પણ એ પઢતમૂખ કબૂતરોએ ઉત્તમ-જનનું
લક્ષણ મોઢે કયું હતું :

વિષ્ણુઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ

પ્રારબ્ધમુક્તમજના ન પરિત્યજન્તિ ।

એમણે પુરુષાર્થ (અથવા ઠાંપત્યર્થ) જારી જ
રાખ્યો. મેં હાર ખાધી અને એમની દૃષ્ટિએ
એમનું કામ નિર્વિઘ્ન થયું. પછી જ્યારે જ્યારે હું
સવારે એમના માળા નીચેથી આંટા મારતો ત્યારે
પોતાની કુદરતી લાલ આંખોથી તેઓ મારી તરફ
તાકીને જોતાં, અને હું ધારું છું કેટલાયે શાપ
આપતાં. પણ એમની આંખની લાલાશમાં કંઈ
તપસ્યાનો અગ્નિ ન હતો કે હું બળી જાઉં.
એમના ભારથી જ એમનો માળો ઘણી વાર પડી
જતો. આખરે માળો અડધો તૈયાર થાય તેના
પહેલાં જ માદાએ એ માળામાં ઈંડું મૂક્યું, અને
બંને તેને વારાફરતી સેવવા લાગ્યાં. એક દિવસ
નર ઊડવા ગયો અને એના ભારથી આખો માળો
ઢળી પડ્યો અને ઈંડું ફૂટી ગયું. આમ
છતાં એ શેઠશેઠાણીને ડહાપણ ન આવ્યું. ફરી
ત્યાં જ બીજો માળો શરૂ કર્યો. આ વેળા કંઈક
સારો થયો હતો. પણ તે પૂરો થાય તે પહેલાં જ

માઢાએ બીજું ઇંડું મૂક્યું. તે પણ ગબડી પડ્યું, પણ આ વખતે સીધું ભોંય પર ન પડવાથી તેના કકડા ન થતાં માત્ર કોચલામાં તડો પડી. મેં એ માળો ફરી ઉપર ગોઠવ્યો અને ઇંડું અંદર મૂકી દીધું. આ ઇંડામાંથી બચ્યું નીકળે એમ તો હવે હતું જ નહિ, પણ મને થયું કે આ ઘેલા જોડાને આસાએશ તો મળશે. એક દિવસ એ લોકોએ ઇંડું સેવ્યું, પણ તેમના પ્રાક્તનમાં દુઃખ જ લખેલું હતું તે કેમ ટળે ? એક ખિસકોલીને આ કૂટેલા ઇંડાની ભાળ લાગી અને કબૂતર નથી એવો લાગ જોઈ તેણે ઇંડું ફેડી ખાધું ! તેના દાંતનો અવાજ સાંભળી હું પાસે ગયો. ખિસકોલી ફળાહારી પ્રાણી છે એમ અત્યાર સુધી હું માનતો. તેને આવી રીતે ઇંડું ખાતી જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું અને ખિસકોલી વિષે મારા મનમાં જે કાવ્યમય પ્રેમ નાનપણથી બંધાયો હતો તે પણ એકદમ ઓછો થયો. કબૂતર અને ખિસકોલી બંને નિરપરાધ અથવા કાવ્યની દૃષ્ટિએ નિષ્પાપ પ્રાણી છે એમ હું માનતો. તેમાં વળી ખિસકોલીને પોતાના બચ્ચાના રક્ષણ સારુ કાગડા પર ધસારો કરતી જોઈ ત્યારથી કબૂતર કરતાં પણ મેં એને ઊંચું સ્થાન આપ્યું હતું. કબૂતર બીજાને ઇજા કરે નહિ એ ખરું, પણ

સાથે સાથે પોતાનું રક્ષણ કરવા જેટલાં પણ
 ડહાપણ કે હિંમત તેની પાસે ન મળે. ખિસકોલી
 હિંસામાં અસમર્થ પણ સ્વસંરક્ષણમાં સમર્થ એવું
 આદર્શ પ્રાણી છે એમ મેં માન્યું હતું. પણ એક
 કમળજીત ખિસકોલીએ પેલા ઈંડાની સાથે મારું
 કાવ્ય પણ તોડી નાખ્યું.

ફરી પાછી પાનખર ઋતુ આવી. ઉડાઉ
 માણસના વૈભવની પેઠે ઝાડવાંનાં પાંદડાં ઝપાટાબંધ
 ખરી પડવા લાગ્યાં. કેદીઓ આંગણું વાળીવાળીને
 થાકી જતા. સવારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવે તે વખતે
 એક પણ પાંદડું જમીન પર ન જોઈએ. સુપરિ-
 ન્ટેન્ડન્ટનો વખત નક્કી ન હોય. કોઈ વાર સાત
 વાગ્યે આવે ને કોઈ વાર નવ વાગ્યા સુધીયે ન આવે.
 કોઈ વાર વળી હું માંદો એટલે મને જોવા બધું
 કામ કરી પરવારી બાર સાડાબાર વાગ્યે આવે ! ત્યાં
 સુધી આંગણું સાફ રહેવું જોઈએ, પછી ભલે ગમે
 તે થાય. ઝાડ જેલનાં ખરાં, પણ એ કંઈ
 સુપરિન્ટેન્ડન્ટનો હુકમ માને ? આખો દિવસ પાંદડાં
 વરસાવ્યાં જ કરે. અને પવન કશા પક્ષપાત વગર

આંગણામાં તે બધાં પાંદડાં સરખી રીતે વેરી દે. બિચારા કેદીઓને આંગણું ફરીફરીને વાળવું પડતું. જેલમાં 'તાર'ની ખાનગી વ્યવસ્થા ન હોત તો કેદીઓ મરી જ જાત. પણ બલિહારી 'તાર'ની ! સવારની 'રોન'માં તપાસ કરવા મુપરિન્ટેન્ડન્ટ ઊપડે કે અરધી જ મિનિટમાં આખી જેલમાં 'તાર' દ્વારા ખબર પહોંચી જાય અને પછી કેદીઓ ઝપાટાબંધ આંગણાં સાફ કરી રાખે.

*

*

*

એક દિવસ એક પીળું પતંગિયું અમારા આંગણામાં આવ્યું. સાધારણ રીતે પીળાં પતંગિયાં મને બહુ ગમે છે એમ નથી, પણ જેલમાં તો એવાં પતંગિયાંનાં દર્શન પણ દોહાલાં. અને પતંગિયું પણ આખો દિવસ હવામાં તરતું હતું. અમારા આંગણામાં મેં વાવેલા કેટલાક ગલગોટાના છોડ ઉપરાંત એકે ફૂલઝાડ હતું નહિ, અને ગલગોટામાં પતંગિયાને કે લમરાને આકર્ષક કશું ન મળે. છતાં પતંગિયું એક દિવસ મહેમાન કેમ રહ્યું એ સમજાયું નહિ. એની સરકારે કંઈ એને ૧૨૪ (અ) કે ૧૫૩મી કલમની રૂએ અહીં મોકલ્યું.

નહિ હોય. આવા ગુનાઓ તો માનવીને જ કરવા પડે છે.

પાનખર ઋતુ જામતી ગઈ તેમ પક્ષીઓ પણ મૂંગાં થયાં. સવારસાંજના કલ્લોલ બંધ થતાં બહુ જ સૂનું સૂનું લાગતું. શહેરના રહેવાસીઓ કુદરતથી એટલા અળગા થયેલા હોય છે કે આજે કઈ ઋતુ ચાલે છે એનું પણ તેમને લાન નથી હોતું. આજના આપણા કેળવાયેલા મૂછ વગરના કે મૂછ કઢાવેલા છોકરાઓને પૂછો કે કયા મહિનામાં કયા ફૂલ ઊગે છે, બાંજુ કયા મહિનામાં થાય છે, ઇંદ્રધનુષ કયા કયા મહિનામાં દેખા દે છે, આકાશમાંથી કરા કયા મહિનામાં પડે છે ? શહેરના છોકરાઓને એટલી જ ખબર હોય છે કે આઈસક્રીમની ઋતુ પછી છત્રી ઓઢવાની ઋતુ આવે છે અને ત્યાર પછી ગળે મફલર બાંધીને ફરવાની ઋતુ આવે છે ! ગામડાના લોકોનું જીવન ઋતુઓ સાથે પૂરેપૂરું સંકળાયેલું હોય છે. ધાર્મિક તહેવારો ઋતુ અનુસાર ગોઠવેલા હોય છે. અને પક્ષીઓનું તો જીવન અને મરણ ઋતુઓની રાજી નારાજી પર નિર્ભર રહે છે. શિયાળો જામ્યો એટલે પક્ષીઓ ગુનેગારની પેઠે ચુપ થઈ ગયાં. હિંમતથી આમતેમ ફરે ખરાં, પણ વસમા દહાડા

આવ્યાનું લાન હોય એમ તેમનાં છાતી અને માથાં
પરથી જણાતું હતું.

*

*

*

હવે બે નવાં પ્રાણી અમારું રંજન કરવા
આવવા લાગ્યાં. મોટાં મોટાં સારસનું એક બેડું
રોજ સાંજે સૂર્યાસ્ત પછી બહુ મોડું સાબરમતીના
પટ તરફથી રાણીપ કે કાળીની દિશામાં નિયમસર
જતું. લાંબા લાંબા પગ ખેંચીને પેટની અડોઅડ
રાખેલા અને વચમાં જ થોડી થોડી વારે ‘ચકર્ ચકર્’
એવો શબ્દ કરતું આ બેડું દરિયામાં મોટું
જહાજ જાય તેમ અમારા માથા પર થઈને પસાર
થતું. કોક કોક વાર એમને એટલું અસૂર થતું કે
તેમનો શબ્દ સંભળાય પણ આકાશમાં તેઓ દેખાય
નહિ. મને લાગે છે ‘ચકર્ ચકર્’ અવાજ ઉપરથી
જ આપણા પૂર્વજોએ તેમનું નામ ‘ચકર્વાક’ રાખ્યું
હશે અને પછી સંસ્કૃત લોકોએ તેનું ‘ચક્રવાક’
એ સંસ્કારી નામ કર્યું હશે. બહુ મોડું થાય
એટલે તેમના અવાજમાં ગભરાટ જણાય, પણ
બીજે દિવસે વહેલાં ઘેર જવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો
હોય એમ લાગે નહિ. વાંદરાઓ રોજ રાત્રે

નિશ્ચય કરે છે કે આવતી કાલે સવારે ઊઠીને સૌ પહેલું ટાઢ સામે ઘર બાંધીશું ને પછી જ બાવા વિચાર કરીશું. પણ વાંદરાઓએ હજી ઘર બાંધી નથી ને સારસો સવેળા ઘેર પહોંચ્યાં નથી. જેનો સ્વભાવ પડ્યો તે કંઈ તે છોડી શકે? ગીતાજી અમસ્થું નથી લખ્યું ‘પ્રકૃતિ યાન્તિ ભૂતાનિ । નિગ્રહઃ કરિષ્યતિ ?’

શામળભાઈ પાસેથી રોટલાના કકડા ખાઈને કાગડાઓ સારી પેઠે માત્યા હતા. મને થયું ત્યારે કાગડાઓને જરા કસરત કરાવું. હું રોટલા કકડા આકાશમાં ખૂબ ઊંચે ઉછાળું. ધારણા એવી કાગડા ઊઠીને આકાશમાં ને આકાશમાં કકડા અધ્ધર ઝીલી લે. પણ એ બાધાઓ માથું ઊંચું કરીને કાગડા ક્યાં ઊડે છે ને ક્યાં પડે છે તે ઠંડ પેટે જોઈ લે અને કકડો નીચે પડે એટલે એને માટે પડાવ કરતા. મેં શામળભાઈને કહ્યું, ‘તમારા ગુજરાત કાગડા સાવ નાલાયક છે. અમારે ત્યાં નાનપણ હું ચેવડામાંથી કાળુ વીણીવીણીને આકાશ ઉડાડતો ત્યારે કાગડાઓ એકેએક અધ્ધર જ ઝીલી લેતા, પણ આ બાધાઓ તો ડાળા ફાડીને જોઈ રહે છે!’ શામળભાઈમાં કાંઈ પ્રાંતીય અભિમત

ઓછું હતું ? તેમણે કહ્યું, ‘અમારે ત્યાંના કાગડા ઓછા જ ભૂખડીખારશ હોય છે ?’

પણ આ કાગડાઓને હું જે શીખવી ન શક્યો તે સમડીએ શીખવ્યું. પાંચપચાસ કાગડાઓ વચ્ચે રોટલાના કકડાના કુવારા ઊડતા જોઈ એક સમડીએ લાગ સાધ્યો અને ઝડપ દઈને આવી અને એક મોટો કકડો લઈ ગઈ. કાગડા ચેતે તે પહેલાં તો બીજી સમડી આવી ને બીજો કકડો લઈ ગઈ ! પોતાના નિત્યવૈરીની આ જીત જોઈને કાગડાઓ ખૂબ ચિડાયા. તેમનાથી આ અપમાન સહ્યું જાય એમ ન હતું. તેમણે એ નવીન કળા હસ્તગત કરવાની— ખડકે, ચંચુગત કરવાની— પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને કાર્થેજના લોકો સામે જેમ રોમન લોકો અને ઇરિનના લશ્કર સામે ગ્રીક લોકો નૌકાયુદ્ધમાં ફાવ્યા તેમ કાગડા પણ અંતે સમડી સામે આ કળામાં ફાવ્યા. કાગડા રોટલાના કકડા ઝીલતાં શીખ્યા, એટલું જ નહિ પણ સમડી સામે ચોટી પણ કરતાં શીખ્યા. કાગડાઓ તરફનું મારું ધ્યાન જોઈ શામળભાઈના મનમાં અદેખાઈ ઊપજી. પણ એમને કંઈ ઇલાજ સૂઝ્યો નહિ, એટલે મને કહ્યું, ‘આજથી કાગડા તમારા ને ખિસકોલી મારી.’ મેં કહ્યું, ‘મારી ના નથી.’ પણ ખિસકોલીનો અનુનય કરવાની કળા

એમની પાસે ક્યાં હતી ? એમની કળા તો કાગડ સુધી જ પહોંચે એમ હતી.

*

*

*

પણ સત્યસંકલ્પનો ક્ષણદાતા લગવાન બેઠો જ છે. એક દિવસ શામળભાઈ ખિસકોલીનું એ નાનકડું બચ્ચું કેદીની ટોપીમાં મારી પાસે લા આવી અને કહેવા લાગ્યા, ‘એક કાગડો આને લા જતો હતો. અમે બે જણાએ ચાલાકી કરી એ બચાવ્યું છે. હવે એનું શું કરીએ ?’ મને કોલેજન દિવસો યાદ આવી. એક ચીંથરાની દિવેટ બનાવ દૂધમાં બોળી એ બચ્ચાને ચૂસવાને આપી. પણ એ ગભરાયેલું બચ્ચું કેમે કયું દૂધ ચૂસે જ નહિ રોટલો આપ્યો, ખીચડી આપી, ભાત આપ્યો. પણ પેલું બચ્ચું તો એમાંથી કશાને અડે જ નહિ આખરે મારા નાહવાના ડબામાં એક લૂગડું પાથર તેમાં એને બેસાડી દીધું અને અમે સૂઈ ગયા બીજે દિવસે તો એણે ચીસો પાડી પાડીને આજ વાતાવરણ કુરુણ કરી મૂક્યું. શામળભાઈ બિચાન વ્યાકુળ થઈ ગયા. બચ્ચાનું શું કરવું એ કોઈ સૂઝે નહિ. દરેક જણ આવીને બચ્ચાને હાથમાં લે બિચારું બચ્ચું જન બચાવવા ખાતર હાથમાંથી ફે

પડે, થાકી જાય, પેશાબ કરે, ને ફરી દોડે. એક વખત તો ઠાકોર સાહેબના ચોરડામાં બળતણ પડ્યું હતું તેમાં જઈને ભરાઈ બેઠું. મુશ્કેલીથી અમે તેને બહાર કાઢ્યું. કાગડા અને બિલાડી બંનેના મોંથી તેનું રક્ષણ કરવું એ સહેલી વાત નહોતી. બીજો દિવસ પણ પૂરો થવા આવ્યો. બે દિવસ થયાં બિયારાને કડાકા હતા. ભૂખે મરતું એને તે કેમ બચાવાય અને કાગડાબિલાડાના મોંથી પણ એને કેમ બચાવાય એ અમને બેવડી ચિંતા થઈ પડી હતી. અંતે બપોરના ચાર વાગ્યે મેં જોયું કે એક ખિસકોલી ઝાડે ઝાડે ને ચોરડીએ ચોરડીએ વ્યાકુળ થઈને ફરે છે; એ જ આ બચ્ચાની મા હોવી જોઈએ. જે ચોરડીમાં મેં ડબો રાખ્યો હતો એ ચોરડી તરફ તે જાય એટલા માટે મેં એને એક બે ઠેકાણેથી હાંકી. કઈ ભાષામાં હું એને સમજાવું કે તારું બચ્ચું મારી ચોરડીમાં છે ને એની સલામતી ખાતર જ એને અંદર રાખ્યું છે? બિયારી માને થયું હશે કે દુખિયારી હું બચ્ચાની શોધમાં રખડું છું ત્યાં આ જમદૂત મારી કેડે પડ્યો છે, જપવા પણ નથી દેતો. આખરે ઠાકોર સાહેબ, શામળભાઈ, એક બે પોલીસો, ઠાકોર સાહેબનો કેદી રસોઈચો અને હું સૌએ મળીને એક કાઉન્સિલ બેસાડી અને

હામ ભીડીને એક યોજના ઘડી કાઢી. ક્રિકેટની રમતમાં જેમ ઠેકઠેકાણે ક્ષેત્રપાલો ઊભા રહે છે તેમ બધા ફરફર ઊભા રહ્યા. મેં બચ્ચાવાળો ડબો ચોરડીમાંથી બહાર આણ્યો અને જે ઝાડ ઉપર પેલી મા ખિસકોલી ફરતી હતી તેની નીચે આડો મૂકી દીધો. બે ત્રણ કાગડાઓએ આ જોયું. પછી કંઈ એ મહાશયો ત્યાંથી ખસે? લોભી આંખે તેઓ એકીટશે જોવા લાગ્યા. પણ અમારા ક્ષેત્રપાલો પૂરેપૂરા સાવધાન હતા. બચ્ચું ડબામાંથી બહાર નીકળ્યું અને એણે કિલ કિલ કિલ કિલ કરી કારમી ચીસ પાડી. મારું ધ્યાન મા ખિલકોલી તરફ હતું. તે વખતની એની મુદ્રા જોવા જેવી હતી. એનો જીવ કાન અને આંખમાં આવી રહ્યો હતો. બચ્ચાનું દર્શન થયું એટલે બાકીની બધી સૃષ્ટિ એને માટે શૂન્ય થઈ ગઈ. ખિસકોલીની દોડથી એ ઉપરથી દોડતી નીચે આવી. સ્ટેશન નજીક આવતાં રેલગાડી જેમ સિસોટી વગાડે તેમ અવાજ કરતી એ આવી. બચ્ચું પણ મા તરફ દોડ્યું. બંનેનો ભેટો થયો. તરત જ મા ચોમેર નજર નાંખવા લાગી, અમારે એ માને બીક ન લાગે એટલે ફર, પણ કાગડા ફાવી ન શકે એટલે નજીક, ઊભા રહેવું જરૂરી હતું.

હવે એક ભારે દશ્ય જોવાનું મળ્યું. માને થતું હતું કે એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વગર આ બચ્ચાને માળામાં લઈ જઈ તો જગ જીતી. બચ્ચાને એનો ખ્યાલ ક્યાંથી આવે ? તે તો બે દિવસનું ભૂખ્યું હતું. માને જોઈ કે તરત જ તેને ધાવવાને દોડ્યું. મા એને મોઢામાં પકડીને ઊંચકવા જાય અને બચ્ચું તેમાંથી છટકી ધાવવા જાય ! મિનિટ દોઢ મિનિટ સુધી આ છોડવળગ ચાલી. આખરે બચ્ચાનો વિજય થયો. માએ જોઈ લીધું કે બચ્ચું સમજે એમ નથી; એટલે જીવને જોખમે તે ત્યાં જ થોભી ગઈ. બચ્ચાને ધાવવા દીધું. ભૂખ્યા સિપાઈઓ રણાંગણ પર શિરને સાટે પણ લોજન કરે છે એના જેવો આ પ્રસંગ હતો. બચ્ચાની ભૂખ જરા ભાગી એટલે માએ દઢતાથી બચ્ચાને એના પેટની ચામડી વતી ઝાલ્યું. બચ્ચાએ તરત જ પોતાના ચારે પગ અને પૂંછડી માને ગળે વીંટાળી દીધાં. માના ગળાની આસપાસ આ એના હૃદયનું ધન અમૂલ્ય હારની પેઠે વીંટળાઈ રહ્યું. તેને સાચવી માથું ઊંચું કરીને મા આંગણું વટાવી એટલા પર આવી. અમે કૂંડાળું નાનું કર્યું. એટલાની કોર આગળ જ્યાં દીવાલનો ખૂણો બહાર આવ્યો હતો તેની ધાર ઉપરથી ખિસકોલી ટગમગ

કરતી ચડવા લાગી. શી એની સંભાળ ! શી એની એકાગ્રતા ! ઉપર લગભગ છાજ સુધી પહોંચી ગઈ. ત્યાંથી કૂદકો મારીને જ લાકડાના પેડિયા સુધી પહોંચાય એમ હતું. કૂદકો મારશે કે નહિ ? કૂદકો મારવાની હિંમત કરી મા આખા શરીરનો સંકોચ કરે, પણ કૂદતા પહેલાં જ હિંમત હારી જાય ! નિરાશ થઈ નિસાસો મૂકે. ફરી બીજી રીતે પ્રયત્ન કરે. દસેક વાર તો જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ ને ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ ગઈ હશે. ઉપરથી પડી જાય તો બચ્યું જીવતું ન રહે. જેટલા જેટલા નિષ્ફળ પ્રયત્ન થાય તેટલી શક્તિ ઓછી થાય અને પ્રયત્ન સફળ થવાની આશા પણ ઓછી થાય. બિચારીએ એક વાર હતાશ થઈને ચીસ પાડી. કયો ભક્ત આથી વધારે વ્યાકુળ પ્રાર્થના કરી શકે ! અમે આટલા જણ આસપાસ ઊભા હતા. પણ એની શી સેવા કરીએ ? માણસજાતે આજ સુધીમાં કયાં ખિસકોલીનો વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો છે કે આજે એ તેમને પાસે આવવા દે ? મને એ વિચાર સૂઝ્યો. દોડતો જઈને હું મારો ખેસ લઈ આવ્યો. બે છેડા મારા હાથમાં ને બે શામળભાઈન હાથમાં એમ કરી જમીનથી એક બે હાથ ઊંચે અમે ખેસ પહોળો કરી પકડી રાખ્યો. ઉદ્દેશ એ

કે ખિસકોલી કે એનું બચ્ચું પડે તો તેમનો છૂંદો ન થઈ જાય. આખરે ઇશ્વરે ખિસકોલીની ધા સાંભળી. એના શરીરમાં અસાધારણ બળ આવ્યું. સાસ રોકી એણે વિશ્વાસપૂર્વક એક કૂદકો માર્યો અને એક પળમાં તે મુકામે પહોંચી ગઈ! બે છાપરાની સાંધમાં મોલનાં નળિયાં નીચે ખિસકોલીનું નિવાસસ્થાન હતું. તે રાત્રે મા અને બચ્ચાએ કેવી મીઠી ઊંઘ લીધી હશે ! સાચે જ માને થયું હશે કે જગ જીતી ! ત્યાર પછી કેટલાયે દિવસ એ માને અને એ બચ્ચાને અમે જોતા અને ઓળખતા.

*

*

*

થોડા જ દિવસમાં ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ આવવાનો હતો. એટલે એના આવવાની તૈયારીઓ ચાલી. મકાનો ઘોળાયાં, ચૂનાસિમેન્ટનું કામ કરવા જેવું હતું તે થયું, છાપરાં ચળાયાં, અને થાંભલાઓ તેલપાણીમાં નાદ્યા. કેદીઓની ક્વાયત કઈ રીતે ચાલતી વગેરે વિગતો રમૂજ છે ખરી, પણ તે આ પ્રકરણના ઉદ્દેશ બહારની વાત છે. પણ એ અરસામાં રાત આખી અમને દીવાનું દર્શન થતું હતું એ વાત લખ્યા વગર નહિ ચાલે. અમે રહેતા

હતા ત્યાંથી પુબ્કળ દૂર જોલનો મુખ્ય દરવાજો આવેલો છે. આ દરવાજા પર ઉપલે માળે સુપરિન્ટેન્ડન્ટની ઓફિસ છે. અમારી પરસાળમાંથી આ ઓફિસ ખરાબર દેખાતી. ૩૫-૪૦ રૂપિયામાં મહિનો આખો વૈતરું કરી રાજીરાજી રહેનાર જોલનો કારકુન સામાન્ય રીતે રાતના દસ વાગ્યા સુધી આ ઓફિસમાં બેસી કામ કરે છે. મને લાગે છે એનો હેડક્લાર્ક પણ તેટલું જ બેસે છે. પણ હવે તો ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ આવવાનો. એટલે ઓફિસનો દીવો રાતના બે વાગ્યા સુધી બળ્યાં કરતો હોય. કોક કોક વાર તો પરોઢિયાના ચાર સુધી કામ ચાલે ! ઓફિસની ઓરડી આટલી દૂર અને આટલી જીચી, છતાં ત્યાંથી અમારા આટલા સુધી સ્વચ્છ પ્રકાશ આવતો. ચોપડી વંચાય એટલો તો નહિ, પણ જરાતરા દેખી શકાય એટલો ખરો. જોલમાં રાતે આટલું અજવાળું મળે એ કંઈ નાનીસૂની સગવડ ન કહેવાય. એટલે અમે એક તરફ ઉભસ મળ્યાનો આનન્દ અનુભવતા, અને બીજી તરફ આઠે પહોર વૈતરું કરનાર, દિવસરાત ઉપરીના ઠપકાના ભય હેઠળ જીવનાર, અબળા કરતાં પણ વધારે પરાધીન એવા પેલા કારકુનોની દયા ખાતા.

*

*

*

કાળને મૃત્યુના ધાનું ઓસડ કહી કોઈ લોકકવિએ ‘દંન ગણુતાં માસ થયા વરસે આંતરિયાં’-વાળો હુહો કહ્યો છે. પણ જેલવાસ તો મુદત-ખંધી સામાજિક મૃત્યુ છે એટલે ત્યાંનો ક્રમ ‘માસ ગણુતાં દંન રહ્યા’ એવો ઊલટો હોય છે. આમ હવે વિદાયનો દિવસ પાસે આવવા લાગ્યો. સો દિવસના પચાસ રહ્યા. પચાસના પચીસ થયા. પછી તો આઠ જ દિવસ રહ્યા. શામળભાઈની ધીરજ ખૂટી. તેમણે દિવસની ગણતરી છોડી દીધી અને કલાકો ગણવા લાગ્યા: હવે સવાસો કલાક રહ્યા, હવે પોણોસો રહ્યા. આંગણુમાં ઊછરતા આંખાની ને જાંબુડાના વિરહની કટપના મનમાં આવવા લાગી. જાંબુડાને જીવાત લાગી હતી. જીવાત ઝાડનાં પાંદડાં ખાઈ ખાઈ તેનો જીવ લેવા મથતી હતી. ખવાયેલાં પાંદડાં મેં જતનપૂર્વક કાઢી નાખ્યાં હતાં. સહેજસાજ ખગડેલાં પાંદડાં અને ઝાડનું થડ રોજ આયોડિનના પાણીથી હું ધોતો. આમ કરીકરીને જાંબુડાને મેં ખચાવ્યો હતો. પછી એને નવાં પાંદડાં ફૂંટ્યાં હતાં અને એવો તો પ્રસન્ન દેખાતો હતો કે જાણે વસન્તની વનશ્રી. આંખો પણ આવી જ રીતે ખચાવેલો હતો. ઠાકોર સાહેબના રસોઈયાએ આંખાને રાખ અને

એઠવાડનું એટલું બધું ખાતર આપ્યું હતું કે બિચારો લગલગ ગૂંગળાઈ ગયો હતો. એને પણ સરસ ક્યારો બનાવી મુખી કર્યો હતો. મારા ગયા પછી આ બંનેનું શું થશે એ જ્યાલ મનમાં આવ્યા વિના કેમ રહે ? ગલગોટાનું ઝાડ તો ક્યારનું સુકાઈ ગયું હતું. એની આશા છૂટી ગયા પછી એના ગોટા તોડી તોડીને હું છડીઓ બનાવતો. જેલના રૂક્ષ વાતાવરણમાં ગલગોટાની છડી પણ મજાની લાગતી.

આખરે ફેબ્રુઆરીની પહેલી તારીખ ઊગી. સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠી મેં નાહી લીધું. જેલના બ્રદ ખોરાકની અસર ઘોઈ કાઢવા સારુ આગલે દિવસે મેં ઉપવાસ કર્યો હતો. નાહીને શરીર સ્વચ્છ કર્યું. મારો લગલગ બધો સામાન આગલે દિવસે મેં ઘેર મોકલી દીધો હતો. એટલે તૈયારી કરવાપણું કંઈ હતું જ નહિ. આંખાને તેમ જ જાંબુડાને છેલ્લેલું પાણી પાવું. હીરાને મળવાનું મન હતું, પણ આટલી વહેલી તે ક્યાંથી આવેલી હોય ? જેલની ચારે દીવાલથી ઘેરાયેલા આકાશમાં તારાઓનું છેલ્લું દર્શન કરી લીધું. એટલામાં ઠાકોર સાહેબ ઊઠ્યા. શામળભાઈ પણ નાહીને આવ્યા. અમે ત્રણે

જણાએ, જેલના નિયમ વિરુદ્ધ, એકઠા બેસીને પ્રાર્થના કરી. શામળભાઈએ

‘રામ ભજ તું પ્રાણિયા,
તારા દેહનું સારથ થશે,
તારી કંચનની કાયા થશે,
રામ ભજ તું પ્રાણિયા.’—

વાળું પરભાતિયું ગાયું.

પરભાતિયું પૂરું થતાં પોહ ફાટ્યો. પણ બહાર લઈ જવાને કોઈ આવ્યું નહિ. શામળભાઈએ કહ્યું, ‘હોજ આગળના તુળસીના છોડને તો તમે ભૂલી જ ગયા!’ હું શરમાયો. દોડતો જઈ તુલસીને ખાસો એક ડબો પાણી પાયું. એટલામાં એક વોર્ડર આવ્યો અને એણે મને દરવાજે ચાલવા કહ્યું. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાથે વિદાયના બે શબ્દ બોલીને હું જેલ બહાર પડ્યો. નીકળતાંવેંત મોઢામાંથી ઉદ્દગાર નીકળી ગયો :

ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ ।

ટિપ્પણ

આશ્રમ: સત્યાગ્રહાશ્રમ. આજનો હરિજન આશ્રમ. એની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૯૧૫માં કોચરખમાં ગાંધીજીએ કરી. ત્યાંથી ઈ. સ. ૧૯૧૭માં આશ્રમની હાલની ભૂમિ ઉપર આવ્યા. આશ્રમ-ભૂમિ પાસે જ પ્રાચીન કાળમાં દધીચિ મુનિનો આશ્રમ હતો.

સાબરમતી અને ચંદ્રભાગાના સંગમ આગળ દધીચિ ઋષિ તપ કરતા હતા. દાનવોને હાથે હારેલા દેવો પોતાનાં અસ્ત્રો એમના આશ્રમમાં મૂકી ભાગી ગયા. કોલાહલથી જંગી ઋષિ એ અસ્ત્રો મંત્રપૂત જળમાં પલાળી પી ગયા. થોડા સમય પછી દેવો ફરી અસ્ત્રો માગવા આવ્યા એટલે ઋષિએ કહ્યું: ‘તે તો હું પી ગયો.’ દેવોએ કહ્યું: ‘ત્યારે દાનવોનો નાશ કરવા અમને તમારાં હાડકાં આપો.’ એટલે ઋષિએ યોગસમાધિ દ્વારા બ્રહ્મલોકમાં પ્રયાણ કર્યું. ત્યાર પછી દેવોએ કામધેનુને બોલાવી. તેણે ઋષિને દેહ ચાટવા માંડ્યો. ચાટતાં ચાટતાં કેવળ હાડકાં રહ્યાં તે લઈને દેવોએ તેમાંથી શસ્ત્રાસ્ત્રો બનાવ્યાં અને દાનવોનો પરાજય કર્યો. દધીચિ ઋષિએ જે સ્થળે દેહાર્પણ કર્યું હતું ત્યાં કામધેનુનું દૂધ ગ્રયું હતું, એટલે તે ઠેકાણે દૂધેશ્વર મહાદેવની સ્થાપના થઈ.

દૂધેશ્વર: અમદાવાદનું સ્મશાન. પદ્મપુરાણમાં એનો ઉલ્લેખ છે. ઉપરનું ટિપ્પણ જુઓ.

શાહીબાગ: મોગલ શહેનશાહ શાહજહાન શાહબદા તરીકે જ્યારે અમદાવાદનો સૂબો હતો ત્યારે તેણે પોતાને રહેવા માટે સાબરમતી તીરે બંધાવેલો મહેલ અને તેની આસપાસનો બગીચો આજે તેની આજુબાજુનો આખો લત્તા એ નામે ઓળખાય છે. બૂનો મહેલ આજે ઉત્તર વિભાગના કમિશનરનો બંગલો બન્યો છે.

એલિસબ્રિજ : શહેરની પશ્ચિમે આવેલો ચૌદ ચાપોવાળો પ્રખ્યાત પુલ. પહેલાંનો ૨૩ ચાપોવાળો પુલ ૧૮૭૦માં ખુલ્લો મુકાયેલો અને તે વખતના ઉત્તર વિભાગના કમિશનર સર બેરો એલિસના નામ ઉપરથી એનું નામ એલિસબ્રિજ પડ્યું છે. ૧૮૭૫ની રેલમાં તે તણાઈ ગયેલો. ફરી બંધાવ્યો ૧૮૯૨માં.

અમદાવાદનાં ભૂંગળાં : અમદાવાદ કાપડ ઉદ્યોગનું મોટું મથક છે. ત્યાં કાપડની ૭૦ અને બીજી દરેક મળી કુલ એંસી મિલો આવેલી છે. રાક્ષસો પડ્યા પડ્યા ચિરંત તાણતા હોય એવાં એનાં ભૂંગળાં એ અમદાવાદના દરેકની એક વિશેષતા છે.

યુરોપિયન વોર્ડ : મૂળે યુરોપિયન કેદીઓને રાખવા માટે ચાલેલો વિભાગ.

પા. ૨ ક્ષપણક : નાગો ખાવો, બોજ કે જૈન સાધુ. સંભારો— નમ્રક્ષણકે દેશે રજકઃ કિં કરિષ્યતિ ।

કર્થ પ્રથમમેવ ક્ષણક : એ વાક્ય કવિ વિશાખદત્તના મુદ્રારાક્ષસ નાટકમાં આવે છે. પ્રારંભમાં જ નાગો ખાવો દેખાય એ અપશુકન મનાય છે.

પા. ૨ દાખડે ખાપા : કર્ણાટકના એક જૂદ્ધ અસહકારી કાયકર્તા.

પા. ૩ પ્રવીણુય : પ્રવીણતા : પ્રવીણ=કુશળ. મૂળ અર્થ વીણા વગાડવામાં પાવરથો. કુશળ=કુશ-દર્ભ વાદવામાં પાવરથો.

સરખાવો : નવીન-નાવીન્ય, નવીનતા; પવિત્ર-પાવિત્ર્ય, પવિત્રતા. 'ય' પ્રત્યયવાળાં ભાવવાચક નામોનો વપરાશ મરાઠીમાં વિશેષ છે. કાકાસાહેબના લેખોમાં પણ એનો વપરાશ વધારે જોવામાં આવે છે.

પા. ૩ જખરદસ્ત : જખર=ઉપર, દસ્ત=હાથ, જેનો હાથ ઉપર હોય તે જખરદસ્ત; સત્તા ચલાવનાર. એ ઉપરથી જખરદસ્તી. એથી બિલટો શબ્દ 'જેરદસ્ત'=હાથ નીચેના, દખાયલા.

પા. ૩ ર્નેહપ્રયોગ : ર્નેહ=તેલ; પ્રયોગ=વાપરવું તે.

પા. ૪ ફાનસો : ફાનસો લઈને ફરતા ચોરીદારો. આવી રીતે જ્યાં શબ્દ પોતાનો વાચ્યાર્થ સાચવીને બીજા અર્થનું સૂચન કરે છે

તેને ઉપાદાન લક્ષણા નામનો અલંકાર કહે છે. અંગ્રેજીમાં એને Metonymy કહે છે. સરં ‘ઝાઝા હાથ રળિયામણા, ઝાઝાં મોં અદીઠ.’

પા. ૪ અક્ષરધામ : ચળે નહિ એવું ધામ, સ્વર્ગ.

જુદા જુદા સંપ્રદાયના લોકો સ્વર્ગ માટે જુદા જુદા શબ્દો વાપરે છે. વૈષ્ણવો ગોલોક અને વૈકુંઠ કહે છે. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના લોકો અક્ષરધામ કહે છે.

પા. ૪ અલોપ : અદશ્ય, ગેબ. સામાન્ય રીતે શબ્દની પહેલાં ‘અ’ ઉમેરવાથી નકારનો અર્થ આવે છે, પણ અહીં તેમ થયું નથી. સરં ધાર, - અધાર, કારણ, - અકારણ.

પા. ૫ મંગોપાર્ક : (૧૭૭૧-૧૮૦૬) પ્રખ્યાત સ્કોટિશ પ્રવાસી. ૧૭૮૫માં આફ્રિકાની નાઈજર નદીનું મૂળ શોધવા ઊપજ્યો હતો. પ્રયાસ અધૂરો રહ્યો. ઇંગ્લંડ જઈ પરણ્યો. ડૉક્ટરનો ધંધો શરૂ કર્યો પણ ૧૮૦૫માં ફરી ન્દનો જુરસો જત્રત થયો અને એ આફ્રિકા પહોંચ્યો. ત્યાં જંગલમાં જતાં નાઈજર નદીમાં તણાઈ ગયો.

પા. ૫ કોલંબસ : (૧૪૩૫-૧૫૦૬) નવી દુનિયાને શોધી કાઢવાનું માન ખાટી જનાર વિશ્વવિખ્યાત પ્રવાસી. ૧૪૯૨ના ઓગસ્ટની ૩જીએ એણે ‘સેન્ટા મેરિયા’ માં પોતાની ચિરસ્મરણીય સફર શરૂ કરી. નિરાશાની છેક અવધિ આવી ત્યારે ઓક્ટોબરની ૧૨મીએ એને જમીન દેખાઈ અને વિદ્રોહી સાથીઓ પણ શાંત પડયા. આ પછી તો એણે બીજી ત્રણ સફરો કરી અને મેક્સિકોના અખાતમાં પણ બધે ફરી વળ્યો. એના મૃત્યુ પછી એનાં અસ્થિ પાંચ પાંચ જગ્યા ફરીને આખરે ૧૬૦૦ના અરસામાં સેવિલમાં કાયમ માટે ભંડારાયાં.

પા. ૬ વિસ્તૃષ્ટિ : સૃષ્ટિ. આ વૈદિક શબ્દ છે evolution, બહાર ફેંકાવું તે, એ અર્થમાં વપરાય છે; દરમાંથી કીડીઓ બહાર ઊભરાય છે.

પા ૭ દયાળજીભાઈ : સૂરતના જાણીતા કાર્યકર્તા. દયાળજી-કલ્યાણજીની જેડી ગણાતી. દયાળજી નાનુભાઈ દેસાઈ—અનાવિલ વિદ્યાર્થી આશ્રમના તે વખતના ન્યવસ્થાપક, ‘અનાવિલ સેવક’ પત્રના તંત્રી. કલ્યાણજીભાઈ પાટીદાર આશ્રમના સંચાલક, ‘પાટીદારખંધુ’

માસિકના તંત્રી. એ એ આશ્રમે સૂરતમાં પાસે પાસે આવેલા છે. તિલક સ્વરાજ્ય ફાળો ભેગો કરતી વખતે એ બંને સાથીઓએ પોતાની બધી મિલકત હેરાને ચરણે ધરેલી.

પા. ૭ જહેમત : અરબી રાખે છે. તકલીફ, કષ્ટ. સામાન્ય રીતે ‘જહેમત ઉઠાવવી’ કહેવાય છે.

પા. ૮ કેશવસુત : આધુનિક યુગનો મરાડી આઘઠવિ દામલે. નીચેની લીટીઓ એની ભૂંગ નામની કવિતામાંથી લીધેલી છે.

પા. ૮ કવિત્વ્યા હૃદયી...વિસે : કવિના હૃદયમાં પ્રકાશ અને અંધકાર બંને ભેગાં થાય છે. તે જ સ્થિતિ અહીં દેખાય છે. સૃષ્ટિ જ નહોતી કવચિત્રી હોય એમ દીસે છે.

પા. ૯ જન્મસિદ્ધ : જન્મથી ‘પ્રાપ્ત થયેલો. સંભારો લો’ માં તિલકનું સૂત્ર : ‘સ્વરાજ્ય એ મારો જન્મસિદ્ધ હક છે.’

પા. ૧૧ સ્વામી : સ્વામી આનંદાનંદ. કાકાસાહેબના પરમ મેત્ર અને સાથી. ‘નવજીવન’ના તે વખતના વ્યવસ્થાપક. એમના જીવનપરિચય માટે જુઓ — ‘કાલેલકરના લેખો’ ભા. ૧લો. પૃ. ૬૪.

પા. ૧૧ વાલજીભાઈ : વાલજીભાઈ ગોવિંદજી દેસાઈ. અંગ્રેજી થા સંસ્કૃતના અધ્યાપક. એક આશ્રમવાસી.

પા. ૧૧ પ્રાણશંકર ભટ્ટ : તે વખતની ઉમરેઠની રાષ્ટ્રીય ાળાના આચાર્ય.

પા. ૧૧ ઓરતોની જગ્યા : સ્ત્રી કેદીઓને રાખવાની જગ્યા.

પા. ૧૧ ફાંસીખોલી : ફાંસીની સજ થઈ હોય એવા માણસોને ખવાની ખોલી. જેલમાં સારામાં સારી જગ્યા આ છે.

જે માણસ આ દુનિયા છોડી જવાનો છે, તે બધે રહ્યાસહ્યા વસો જરા સુખમાં ગાળી જતો એવો કંઈક વિચાર કરીને આ વ્યવસ્થા કરી હશે ? ફાંસી દેવાની જગ્યા પણ એ ખોલીની સામે જ છે.

પા. ૧૨ કાખર કલહ : કાખરો ભેગી મળીને જેમ ભારે ખુમરાણુ ચાવી મૂકે છે, તેમ સ્ત્રીઓ પણ ભેગી થતાં કળિયો કરતી. ‘ભારો — ચાર મળે ચોટલા તો ભાંગે ધરના ચોટલા.’

પણ આ કાબરો ન્યારે મોજમાં આવે છે, ત્યારે વિવિધ સ્વરો કાઢીને સુંદર સંગીત પણ સંભળાવે છે. આ ઓરતો પાસે એ મળવાની તો આશા જ નહોતી. એમને આવડતું પણ ન હોય અને આવડતું હોય તોયે જોલખાનામાં ગાવા ન દે.

પા. ૧૨ હુંદયવિહીન : હુંદય વિનાના — લાગણી વિનાના.

પા. ૧૩ ધીરં સંભારો : મર્તુહરિ —

લાઙ્ગુલચાલનમધશ્વરણાવપાતં મૂર્સૌ નિપત્ય વદનોદરદર્શનં ચ ।

શ્વા પિષ્ઠદસ્ય કુસ્તે ગજપુત્રવસ્તુ ધીરં વિલોકયતિ ચાતુશતૈશ્વ મુહુત્તે ॥

પા. ૧૩ નિષેધ : ગુજરાતમાં એનો સામાન્ય અર્થ મના થાય છે. પણ મરાઠીમાં વિરોધ થાય છે. અહીં બંને અર્થ લેવા.

પા. ૧૩ ઐંડ્રોક્લિઝનો સિંહ : પોતાના પગનો કાટો કાઢનાર ભાગેડું ગુલામ ઐંડ્રોક્લિઝને મિત્ર બનાવનાર સિંહની વાત ખૂબ જાણીતી છે.

પા. ૧૫ નફરતની નિગાહસે : તિરસ્કારની નજરથી.

પા. ૧૫ આ જ.....ભાવ હોય છે : વાંદરા સરકારનું નુકસાન કરે એટલે દુશ્મનનો દુશ્મન તે મિત્ર એ ન્યાયે ભાવ જાગે.

પા. ૧૬ કાન : કર્ણ ઉપરથી, કાનની પેઠે પકડી રાકાય એવો ભાગ. વાસણનો કાનો.

પા. ૧૭ અગસ્ત્ય : આર્યોની સંસ્કૃતિ દક્ષિણમાં ફેલાવવા માટે વિંધ્યને વીંધીને જનાર ઋષિ. આ અસાધારણ તપોબળવાળા ઋષિ મિત્રાદુણના પુત્ર હતા. ઘડામાં જન્મ થયો હતો એ ઉપરથી એમનું નામ ‘ઘટયોનિ’ અથવા ‘માન’ પડ્યું હતું. વિંધ્યાચળ સૂર્યનો માર્ગ રોકવા ઉચો વંધ્યા કરતો હતો અને દક્ષિણ દેશને અંધકારમાં રાખતો હતો. અગસ્ત્યને જોઈ વિંધ્યે ઋષિને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. ‘મારે દક્ષિણમાં જવું છે, હું પાછો આવું ત્યાં સુધી આમ આડો જ રહેજે’ કહી એઓ દક્ષિણમાં ચાલ્યા ગયા. પાછા આવ્યા જ નહિ. આ ઉપરથી આપણામાં ‘અગસ્ત્યના વાયદા’

એવી કહેવત થઈ પડી છે. દેવોની વિનંતીથી એમણે સાગરપાન કર્યું હતું. ઇક્ષ્વક અને વાતાપિ નામના બે દૈત્યોનો એમણે અંત આણ્યો હતો. આવા મોટા ઋષિ હોવા છતાં નહુષ રાજા એમની પાસે પોતાની પાલખી બંધકાવતો હતો. એક વાર એમને ધીમા ચાલતા જોઈ રાજાએ ‘સર્પ’ ‘સર્પ’ કહી એમને ઉતાવળ કરવાનું કહ્યું અને પોતાના પગ વડે વેગ આપ્યો. આથી ક્રોધે ભરાઈ એમણે રાજાને સર્પ બનાવી દીધો હતો. વિંધ્યગિરિનો મહા ઉતાર્યા પછી એમણે દક્ષિણ દેશમાં જઈ, ત્યાં વિદ્યા અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવ્યો હતો. (વિષ્ણુપુરાણ, મહાભારત)

પા. ૧૭ આઝાન : અઝાન અરબી શબ્દ છે. ફારસી શબ્દ બાંંગ છે. એ જ વધુ પ્રચલિત છે. મરિજદમાં નમાઝ પહેલાં, નમાઝનો વખત થયો છે અને નમાઝ પઢવા આવો એમ જણાવવા, જે શબ્દો મોટે અવાજે પુકારવામાં આવે તે. જુઓ કરીમ મહમદ મારતરની એ નામની કવિતા (કાવ્ય સમુચ્ચય ભા. ૧લો, પા. ૩૭૫).

પા. ૧૭ પોર્ટલેર : જન્મદેશનિકાલની અને બીજી લાંબી સળ પામેલા કેદીઓને રાખવા માટે આંદામાન ટાપુમાં જે જેલખાનું છે, તે કાળાપાણીને નામે જાળખાય છે. એ ટાપુનું મુખ્ય બંદર તે પોર્ટલેર.

પા. ૧૮ છોટા ચક્કર : ફરેક જેલમાં જે વિભાગો પાડેલા હોય છે તે જોળાકારે હોય છે એટલે તેને ચક્કર કહે છે. સાબરમતી જેલમાં બે ચક્કર છે, નાનું અને મોટું.

પા. ૧૮ અમૃત સંજીવની : ખરો શબ્દ મૃતસંજીવની. મરેલાને જીવતા કરનાર ઔષધિ અથવા વિદ્યા. એ જ વિદ્યા શીખવા માટે કય દાનવગુરુ શુક્રાચાર્યને ત્યાં દીર્ઘકાળ સુધી રહ્યો હતો.

પા. ૨૧ ત્રિવિધ ફલાજત : Good turns often come by threes. ‘ઇબ્ન, બીબ્ન, ત્રીબ્ન’ ન્યાયે ઘણી વાર સારીનરસી વસ્તુઓ ત્રણ ત્રણ ભેગી આવે છે. અહીં માંકડ અને વંદા આવ્યા પછી ઢેડગરોળી આવવી જ જોઈએ. એ કાવ્યસૃષ્ટિનો ન્યાય છે.

પા. ૨૨ સુખોવડિયા : બરોબરિયા અથવા હરીફ. અહીં
‘વિનોદમાં આ શબ્દ વાપરેલો છે. બન્ને અર્થ બંધ બેસે છે.

પા. ૨૨ બરાક : અનેક માણસોને ભેગાં પૂરવાની જગ્યા.
અંગ્રેજ Barrack. ‘બુરાક’.

પા. ૨૩ ક્રોમાઈડની અસર : એ દવા હૃદયને નબળું પાડે છે.

પા. ૨૩ લાચાર : અરબી ઉપસર્ગ ‘લા’=નહિ, ચારહ=ઉપાય :
નિરુપાય. ‘નાચાર’માં ‘ના’ ફારસી છે.

પા. ૨૩ બદમાશ : બદ=ખરાબ+માશ=જીવતા રહેવાની વસ્તુ :
ઉપરથી ખોટાં કૃત્ય કરીને પેટ ભરનાર, જીવનાર.

પા. ૨૩ અશરાફ : આરબી શરીફ=આબરૂવાળો. એનું
બહુવચન અશરાફ. આપણે એ એકવચનમાં પણ વાપરીએ છીએ.

પા. ૨૫ પીંપળો, તુલસી : આ બંને પવિત્ર ગણાય છે.
એની ઉત્પત્તિકથા પદ્મપુરાણમાં આ પ્રમાણે આપી છે : જલંધરની
પત્ની કાલનેમિની કન્યાનું નામ વૃંદા હતું. તે મહાન સતી હતી.
જલંધરે ઇન્દ્રને હરાવી અમરાપુરી કબજે કરી, એટલે ઇન્દ્ર શિવને
શરણે ગયો. શિવે જલંધર સામે યુદ્ધ માંડયું. વૃંદાએ પતિરક્ષા માટે
વિષ્ણુની પૂજા આરંભી. જ્યાં સુધી એની પૂજા ચાલુ રહે ત્યાં સુધી
જલંધર મરે નહિ. આથી વિષ્ણુ જલંધર-વેશે વૃંદા સામે હાજર
થયા. પતિને સાનસમા યુદ્ધમાંથી પાછા આવતા જોઈ પતિનું
સ્વાગત કરવા સતી પૂજા અધૂરી મેલી બિઠી. ત્યાં યુદ્ધક્ષેત્રમાં
જલંધરનું મૃત્યુ નીપજ્યું. વૃંદાને આ છળકપટની ખબર પડતાં તે
વિષ્ણુને શાપ દેવા તૈયાર થઈ. સતીના શાપથી ગભરાઈને તેને એલું
કહીને શાંત પાડી કે, ‘તું પતિ સાથે સહગમન કર. તારી ભરમમાંથી
તુલસી, ધાત્રી (આંબળાં), પલાશ (ખાખરા), અને પીંપળો એ
ચાર વૃક્ષો ઉત્પન્ન થશે.’ સતીએ સહગમન કર્યું અને આ રીતે આ
વૃક્ષો ઉત્પન્ન થયાં.

પા. ૨૬ રવિવારને દિવસે : એ દિવસે કેદીઓને માંસ
અને માંસ ન ખાનારને વધારે દાળ મળતાં.

પા. ૨૬ કર્મકાંડી બ્રાહ્મણ : બધી ધર્મક્રિયાઓ અને વિધિઓ ચુસ્ત રીતે આચરનાર બ્રાહ્મણ.

પા. ૨૮ મત્સ્યસત્ર : માકણનો સંહાર. સત્ર=ચક્ષુ. સરખાવો સર્પસત્ર.

પા. ૩૦ હુષ્મિવતન : દેશપ્રેમ.

પા. ૩૦ ભાષણવાળાઓ : રાજ્યદારી કેદીઓ ધણે ભાગે ભાષણો કરવા માટે પકડાય છે, એટલે સામાન્ય કેદીઓ એમને આ નામે ઓળખે છે. પાછળથી 'ખિલાફતવાળાઓ' અને 'સવરાજ-વાળાઓ' પણ કહેવાતા હતા.

પા. ૩૨ ૧૮૧૮નો કાયદો : એની રૂએ માણસો ઉપર કામ ચલાવ્યા વિના જ તેમને સરકાર ધારે ત્યાં સુધી અટકમાં રાખી શકે છે. લાલા લાજપતરાય, ગાંધીજી, ખાન અબ્દુલ ગફારખાન, મુબાષ ખોત્ર વગેરે સામે એ કાયદો વપરાઈને નજીતો થઈ ચૂકેલો છે.

પા. ૩૬ સખણો : સં. સુલક્ષણકઃ=સારાં લક્ષણવાળો : ઉપરથી અડપણાં ન કરે એવો.

પા. ૩૬ શિકાયત : અરખી શબ્દ છે. ફરિયાદ.

પા. ૩૭ મ્વેબ કુરેશી : ગાંધીજીના કારાવાસ દરમિયાન ૧૯૨૨માં 'યંગ ઇન્ડિયા'ના તંત્રી.

પા. ૩૮ મયાસુર : મય નામનો અસુર. એ દાનવોનો શિક્ષી હતો અને ઘણો કુશળ હતો. અર્જુને કરેલા ઉપકારના બદલામાં એણે પાંડવોને રાજસૂય યજ્ઞ વખતે સભામંડપ બાંધી આપ્યો હતો. તેમાં એણે એવી ખૂબી કરી હતી કે જ્યાં જળ હોય ત્યાં સ્થળ દેખાય અને સ્થળ હોય ત્યાં જળ દેખાય, જ્યાં દ્વાર હોય ત્યાં બીંત દેખાય અને બીંત હોય ત્યાં દ્વાર દેખાય. કેટલાક માને છે કે એ ચીન દેશનો હતો.

પા. ૩૯ ચતુર કાગડો : પંખીમાં કાગડો, પશુમાં શિયાળ અને માણસમાં ઢેડ ચતુર ગણાય છે. આજે આપણે એમને હુમ્મ્યાં કહીએ છીએ. અંગ્રેજીમાં Cunning કહે છે. એ Cunning શબ્દનો

મૂળ અર્થ 'ચતુર' એટલો જ હતો, પણ ચતુર પ્રાણીઓએ અને માણસોએ બીજાને છેતરવા માંડ્યાં એટલે એનો અર્થ હુમ્મુ થઈ ગયો, અને શબ્દ પ્રશંસાને બદલે નિંદાવાચક ગણાવા લાગ્યો.

પા. ૩૬ કાકાઓને : 'કા કા' કરીને ખૂબ પાડે છે માટે.

પા. ૪૧ શામળભાઈ : એક સમયના આર્યસમાજ કાર્યકર્તા. આજના ખેડા જિલ્લાના મહાસલાના સેવક.

પા. ૪૨ બૂચોદર્શન : વારંવાર દર્શન.

પા. ૪૨ વાલ્મીકિનો શાપ : ચક્રવાકના જોડામાંથી એકના પ્રાણ લેનાર પારધિને વાલ્મીકિએ શાપ આપ્યો હતો :

મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

યત્કૌંચમિથુનાદેકમવધીઃ કામમોહિતમ્ ॥

એ વાત નળીતી છે.

પા. ૪૨ જડભરત : પૂર્વજન્મમાં એઓ ભરત નામે રાજા હતા. ઉત્તરાવસ્થામાં રાજપાટ પુત્રને સોંપી પોતે વાનપ્રસ્થ થઈ જંગલમાં રહેતા હતા. ત્યાં એક નમાયા હરણના બચ્ચાની માયા લાગી અને ભરતી વખતે તેમાં વાસના રહી જવાથી બીજે જન્મે પશુયોનિમાં જન્મ્યા. તે જન્મ પૂરો કર્યા પછી આંજિરસ નામના બ્રાહ્મણને ત્યાં જન્મ લીધો. ફરી સંગદોષથી પશુયોનિ મળે એ બીકે કોઈ સાથે હળતામળતા નહિ. પિતાના મૃત્યુ પછી સાવકા ભાઈઓ ખૂબ પજવતા. એમને તેમણે ખેતરનું રખોપું સોંપ્યું. ત્યાંથી વૃષભ રાજ એમને દેવીને ભોગ આપવા ઉપાડી ગયો, પણ એમણે શબ્દોચ્ચારે ન કર્યા. આખરે દેવીએ એમને બચાવ્યા. એક વાર રહુગણ નામના રાજાએ એમની પાસે પોતાની પાલખી જાંચકાવી. પાલખી જાંચકોને ચાલતાં ચાલતાં કોઈ જીવનંતુ મરે નહિ માટે ખૂબ સાંભળીને ડગલાં મૂકતા. એમને આમ ચાલતા જોઈ રાજાએ ઠપકો આપ્યો; એ સાંભળી એમને વાચા ફૂટી. એમણે રાજાને ધર્મોપદેશ આપ્યો. રાજા એમને પગે પડ્યો. ત્યાર પછી થોડે કાળે એઓ મોક્ષ પામ્યા. કલાપીકૃત 'ભરત' વાંચો.

પા. ૪૪ કાકદ્વિષ્ટિ : કાગડો ખૂબ ચકોર ગણાય છે અને એની નજર પણ ચપળ ગણાય છે. દોષ શોધનારી દ્વિષ્ટિના અર્થમાં પણ એ શબ્દ વપરાય છે. અહીં પહેલો અર્થ જ લેવાનો છે.

પા. ૪૫ અંગ્રેજો અને આરબોનું યુદ્ધ : અસમાન પક્ષો વચ્ચેનું યુદ્ધ. ઇટલી અને એથિસીનિયા વચ્ચેનું યુદ્ધ આવું જ ગણાય.

પા. ૪૫ રહીમ : અરબી રહમ એટલે દયા ઉપરથી રહીમ એટલે દયા કરનાર, દયાવાન.

પા. ૪૫ કહાર : અરબી શબ્દ છે. કેર વર્તાવનાર, કૂર.

પા. ૪૮ નાથભાગવત : મહારાષ્ટ્રના પ્રખ્યાત ચાર સંતમાંના એક શ્રી એકનાથે સંસ્કૃત ભાષાનો મોહ છોડી મરાઠીમાં ભાગવતના એકાદશ સ્કંધ ઉપર દીકા લખી હતી. એમના એ અવિવેક માટે સજ્જ કરવા કાશીના પંડિતોએ એમને ત્યાં બોલાવેલા, પણ એમની ભાષાનો પ્રસાદ અને સેવાભાવની સાત્ત્વિકતા જોઈ બધા મોહિત થઈ ગયા. અને કાશીના પંડિતોના કહેવાથી જ — આશ્ચર્યથી જ — એકનાથે કાશીમાં રહીને પોતાની દીકા પૂરી કરી. એ ગ્રંથને નાથભાગવત કહે છે. મરાઠીમાં જ્ઞાનેશ્વરી જેટલી જ એ ગ્રંથની મહત્તા ગણાય છે. એકનાથ અત્યજેઘ્કારક તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે. એમનું જીવન જાણી લેજો.

પા. ૫૧ ઘેર એટલે ક્યાં ? આ પ્રશ્નનું ઔચિત્ય સમજાય છે ? સંભારો — પરચ વાનરમૂર્ચેણ સુગૃહી નિર્ગૃહી કૃતા ।

પા. ૫૧ લંકાલીલા : લંકામાં હનુમાને કરેલું તોફાન; લંકાકાંડ.

પા. ૫૨ આપણા મહાવિદ્યાલયમાં : ગુજરાત મહાવિદ્યાલયમાં.

પા. ૫૪ વરસાદ...મહેકવા લાગી : પ્રથમ વરસાદથી ગરમ જમીનની માટી મહેકે છે. સંભારો લોકગીત —

નદી રે સરોવર સુકાઈ ગયાં રે

ગાવણી દીયે રે શરાપ;

નાળ્યો ધરતીનો ધણી મેવલો રે.

નદી રે સરોવર છલી વળ્યાં રે

ગાવલડી દીયે રે આશિષ;

આવ્યો માયાળુ મેવલો રે. . . .

બાળલોકગીત સંગ્રહ ભા. ૧લો, પા. ૫૮.

પા. ૫૫ હંપી : ઈ. સ. ૧૩૪૬ માં સ્થપાયલા કન્યાકુમારીથી કૃષ્ણા સુધી વિસ્તરેલા વિજયનગરના વિખ્યાત હિંદુસામ્રાજ્યની રાજધાની. વિજયનગરના અવશેષ તરીકે આજે આ હંપી ગામડું જ રહ્યું છે. એ બેઠ્ઠાં જિલ્લામાં આવેલું છે. વિરૂપાક્ષનું મંદિર આદિ ત્યાંનાં નવ માઈલ પથરાયેલાં ખંડેર આજે પણ પ્રાચીન સ્થાપત્યની ઝાંખી કરાવે છે. સવાળસો વર્ષ સુધી મુસલમાનોના હુમલા સામે સફળ ટક્કર ઝીલી એ સામ્રાજ્ય ઈ. સ. ૧૫૬૫ માં પડ્યું. એનો વિગતવાર ઇતિહાસ ‘A Forgotten Empire’ નામના પુસ્તકમાં આપેલો છે.

પા. ૫૭ રિપરિટ ક્લોરોફોર્મ : આ દવા ગળી હોય છે. સળેખમ કે ઉધરસ થઈ હોય ત્યારે અપાય છે. બીજી દવા સાથે પણ ભેળવાય છે.

પા. ૫૮ જેર કરવા : નીચા પાડવા ઉપરથી હરાવવા. સર૦ જેરદસ્ત=હાથ નીચેના, દબાયલા.

પા. ૫૯ જર્મન ઈંગાજ : ૧૯૧૪માં શરૂ થયેલા યુરોપીય મહાયુદ્ધમાં જર્મનોએ ખૂબ આકરા ઉપાયો યોજ્યા હતા એ ઉપરથી આકરા—કૂર.

પા. ૬૨ ઇન્દ્રગોપ : ઇન્દ્ર જેનું રક્ષણ કરે છે એવું.

પા. ૬૩ સ્વવીર્યગુપ્તા હિ મનોઃ પ્રસૂતિઃ મનુનાં સંતાનો પોતાના જ વીર્યથી, પરાક્રમથી રક્ષાયેલાં છે રઘુવંશ-૨-૪.

પા. ૬૬ લિખિતમપિ લલાટે પ્રોક્ષિતું કઃ સમર્થઃ લલાટે લખેલા લેખ કોણ ટાળી શકે ? આખો શ્લોક આ પ્રમાણે છે :

સ હિ ગગનવિહારી કલ્મષધ્વંસકારી

દશશતકરધારી જ્યોતિષાં મધ્યચારી ।

વિધુરપિ વિધિયોગદમ્પત્યતે રાહુણસૌ

લિખિતમપિ લલાટે પ્રોજ્ઞિતું કઃ સમર્થઃ ॥

પા. ૬૬ નક્ષત્રું : ક્ષેત્રમાં ઊગતાં ધાસ વનરૂપતિ એ જ નાણે ક્ષત્રિય. પરશુરામે પૃથ્વી ઉપરથી ક્ષત્રિયોના એકવીસ વાર નાશ કર્યો હતો, એ સંભારી આ લખ્યું છે.

પા. ૬૭ કાર્ત્તવીર્ય : હૈહય વંશના રાજા કૃતવીર્યના પુત્ર અર્જુન કાર્ત્તવીર્યને નામે પ્રસિદ્ધ હતો. દત્તાત્રેયની આરાધના કરી પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય અને હજાર બાહુ પામ્યો હતો. એક વાર એ પરશુરામના પિતા જમદગ્નિને આશ્રમે ગયો. ત્યાં ઋષિપત્નીએ એનું યથોચિત સ્વાગત કર્યું. પણ જતી વખતે એ બળબળરીથી હોમધેનુનો વાછડો લઈ ગયો. આ વાંક માટે પરશુરામે એના હજાર હાથો કાપી નાખ્યા અને એના પ્રાણ લીધા.

પા. ૭૦ ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક : ગુજરાતના શિક્ષણપ્રેમી સેવક; ભૂના 'નવજીવન'ના સંસ્થાપક.

પા. ૭૧ વિવાસન : દેશવટો.

પા. ૭૨. આરોહઅવરોહવાળા : ઊંચાનીચા. આરોહણ : ચડવું તે. અવરોહણ : ઊતરવું તે. સરં અધારોહણ, સ્વર્ગારોહણ.

પા. ૭૨ રોમેન્ટિક : અદ્ભુત અને સાહસપૂર્ણ. યુરોપિયન વિવેચકોએ સાહિત્યના બે વિભાગ પાડેલા છે, 'ક્લાસિકલ' (Classical) અને રોમેન્ટિક (Romantic) : પ્રાચીન ગ્રીક અને લેટિન સાહિત્ય 'ક્લાસિકલ' ગણાય છે. મધ્યયુગની સ્ત્રીદાક્ષિણ્ય અને પ્રેમશૌર્યભરી કથાઓ 'રોમેન્ટિક' લેખાય છે.

પા. ૭૨ અનાત્મવાદી : આત્માને ન માનનાર, જડવાદી

પા. ૭૩ ગંધર્વગાયન : ગંધર્વો દેવોના ગવૈયા ગણાય છે. એ ઉપરથી એમના ગાયન જોવું મીઠું ગાયન.

પા. ૭૪ **હયાભાજન** : હયાપાત્ર; ભાજન : પાત્ર; સર૦ રનેહ-ભાજન.

પા. ૭૭ **જપાની સિપાઈની પેટે** : રશિયા સાથેના જપાનના યુદ્ધમાં કદાવર કોઝેક આગળ ઠીંગણા પણ ખાહોશ જપાનીઓ શોભતા તેમ.

પા. ૭૭ **સ્પેનિશ આર્મેડા** : ઈ.સ. ૧૫૮૮માં સ્પેનના રાજા ખીળ ફિલિપે પ્રોટેસ્ટન્ટ ઇંગ્લંડને સીધું કરવા ખડું કરેલું નૌકાસૈન્ય. એના વિશાળ વહાણોની મંદગતિને લીધે અંગ્રેજોનાં નાનાં વહાણોએ પોતાની ચપલતાથી એને ખાખાવીખી કરી નાખ્યું હતું. ‘આર્મેડા’ શબ્દ સ્પેનિશ ભાષાનો છે, અને એનો અર્થ ‘હથિયારબંધ લશ્કર’ એટલો જ થાય છે.

પા. ૭૭ **મોગલ ફૌજ** : ભારે રસાલા સાથે કૂચ કરતી હોઈ મોગલોની વિશાળ સેના ઝટ ઝટ સ્થળાંતર કરી શક્તી નહોતી.

પા. ૭૭ **મરાઠા આરગીર** : પોતાની માલિકીનો થોડો રાખનાર મરાઠા થોડેસવાર સૈનિક. મોરચા ન માંડતાં દુસ્મનો ઉપર આચિંતા છાપા મારવાની એ લોકોની યુદ્ધરીતિ જાણીતી છે.

પા. ૭૮ **ટ્રોજન યુદ્ધ** : ટ્રોય નામની નગરીનો રાજકુમાર પેરિસ, ગ્રીસ દેશમાં આવેલા સ્પાર્ટાના રાજા મેનેલોસને ત્યાં મહેમાન તરીકે ગયેલો. પોતાના મેજખાનની રૂપવતી સ્ત્રી હેલેનનું તેણે હરણું કર્યું. આ વિશ્વાસઘાતનું વેર લેવા માટે મેનેલોસે બધા ગ્રીક સરદારોને ઉશ્કેર્યા. તેઓએ પોતપોતાના સૈન્ય સાથે ટ્રોય ઉપર ચડાઈ કરી અને ટ્રોય નગરને ઘેરો ઘાલ્યો. ઘેરો દસ વરસ ચાલ્યો. એ દસ વરસના ગાળામાં કોઈવાર ગ્રીકોનો વિજય થાય તો કોઈવાર ટ્રોજનોનો એમ ચાલ્યું. છેવટે ગ્રીક લોકોને લાગ્યું કે ધર્મયુદ્ધથી તો ટ્રોય શહેર લઈ શકારો નહિ, એટલે તેમણે છળનો આશ્રય લીધો. ટ્રોજનો તેમાં ફસાયા, ટ્રોય શહેર પડ્યું. તેને ખાળી ભસ્મસાત કરી હેલેનને છોડાવી ગ્રીક લોકો પાછા ફર્યા.

ટ્રોયના ઘેરાના દસમા વર્ષના પ્રસંગો લઈને ગ્રીસ દેશના મહાકવિ અંધ હોમરે ઇલિયડ નામનું મહાકાવ્ય રચ્યું છે. તેમાંના ઘણા પ્રસંગો આપણા રામાયણને મળતા આવે છે. કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે ટ્રોજનયુદ્ધની ઘટના બનેલી જ નહિ, એ માત્ર કવિની કલ્પના છે. નર્મગદ્યમાં ઇલિયડનો સાર વાંચવા મળે છે.

પા. ૭૮ એકિલીસ : ઇલિયડ કાવ્યનો એક ઉદાત્ત નાયક. તે ભારે શૂરવીર હતો. પેરિસના ભાઈ અને ટ્રોજનોના જબરા સેનાપતિ હેક્ટરનો વધ તેણે કરેલો.

પા. ૭૮ નેસ્ટર : ટ્રોય ઉપર ચડાઈ કરનારા ગ્રીક સરદારોમાંનો એક. તે વયમાં તેમ જ અનુભવમાં સૌથી વૃદ્ધ અને ડાહ્યો હતો.

પા. ૭૮ યુલિસિસ : ઇલિયડ કાવ્યનાં મુખ્ય પાત્રોમાંનો એક. ટ્રોય ઉપર ચડાઈ લઈ જવાની તે બહુ જ વિરુદ્ધ હતો અને તેથી ગાંડા થઈ જવાનો તેણે ઠાંગ કરેલો. હોમરે તેને ભારે યુક્તિબાજ અને કપટકળામાં પ્રવીણ ચીતર્યો છે. તેની જ યુક્તિથી ટ્રોજનો ફસાયેલા.

હોમર કવિનું બીજું એક મહાકાવ્ય ઓડીસી નામનું છે. તેનો એ મુખ્ય નાયક છે. આ કાવ્યમાં ટ્રોયથી પાછા ફરતાં યુલિસિસનું વહાણ ભાંગતાં તેણે કરેલાં સાહસો અને પરાક્રમોનું વર્ણન છે. તેનું ધનુષ્ય એટલું ભારે હતું કે બીજા કોઈથી ઉપાડી શકાતું નહિ.

પા. ૭૮ સિવિલ સર્વિસના નોકરોની પેઠે : એ લોકોમાં સંપ ધણો જ છે અને તેથી ગવર્નરો અને વાઇસરોયોનું પણ એમની આગળ ઘણી વાર કંઈ ચાલતું નથી.

પા. ૭૯ ક્રૂર : ડચ ભાષાના શબ્દ 'ક્રુઝન' = ઓળંગવું ઉપરથી આ શબ્દ બનેલો છે. મૂળમાં તો હલકાં નાનાં ઝડપી વહાણોને માટે આ શબ્દ વપરાતો. પછીથી એમાં સુધારાવધારા થતાં થતાં એ આખરે ઝડપી પણ બખ્તરવાળું લડાયક વહાણ બન્યું.

પા. ૭૯ ડ્રેડનોટ : બેડર જહાજ. Dread અને Naught એ બે શબ્દો ભેગા કરી આ નામ પાડેલું છે. એનો અર્થ કશાથી

ન ડરનાર — અકુતોભય થાય છે. આ ભતનાં જંગી-લડાયક વહાણ પહેલવહેલાં ઝિટને ૧૯૦૬માં બાંધ્યાં. પછી આખા યુરોપે એને અપનાવ્યાં અને તેમાં ભતભતના સુધારાવધારા થયા જ કરે છે.

પા. ૭૨ અભ્યુત્થાન અને જયદ્રથ : મહાભારતના યુદ્ધમાં અભ્યુત્થાને સૂર્યસ્ત પહેલાં જયદ્રથનો વધ અથવા આત્મહત્યા કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તે પ્રસંગ ભણીતો છે.

પા. ૮૧ અપ્રમત્ત : સાવધ. પ્રમત્ત = ગાફેલ. અપ્રમાદની પ્રશસ્તિ ધર્મપદના બીજા એટલે અપ્રમાદ વર્ગમાં કરેલી છે.

પા. ૮૧ નવાલો : કોળિયો.

પા. ૮૧ અન્યૈ . . . પોષયન્તિ : કોયલ બીજાં પંખીઓથી પોષાય છે. એ શ્લોક આખો આ પ્રમાણે છે :

સ્ત્રીણામશિક્ષિતપદુત્વમમાનુષીષુ

સંદૃશ્યતે કિમુત યાઃ પ્રતિબોધવત્યઃ ।

પ્રાગન્તરિક્ષગગનાત્સ્વમપત્યજાત—

મન્યૈર્દ્વિજૈઃ પરમૃતાઃ ક્ષલુ પોષયન્તિ ॥

અભિજ્ઞાનશાકુંતલ, ૫-૨૨

પા. ૮૨ યત્ન . . . દોષ : યત્ન કર્યા છતાં સિદ્ધિ ન મળે તેમાં દોષ શો ? એ શ્લોક આખો આ પ્રમાણે છે :

ઉદ્યોગિનં પુરુષસિંહમુપૈતિ લક્ષ્મીઃ

દૈવેન દેયમિતિ કાપુરુષા વદન્તિ ।

દૈવં નિહત્ય કુરુ પૌરુષમાત્મશક્ત્યા

યત્ને કૃતે યદિ ન સિધ્યતિ કોઽન્ન દોષઃ ॥

વૈશ્વદેવ : રોજ પૂજા પછી પણ જન્મતાં પહેલાં દેવાને અપાતો બલિ.

પા. ૮૬ અહો જત . . . વયમ્ : ગીતા, ૧-૪૫. ‘અહો કેવું મહાપાપ આદ્યું કરવા અમે’.

પા. ૮૮ લાળી : એક સામઠી બ્રમ. આપણે કાગડાઓની 'લાળી' કહીએ છીએ ? 'લાળી' તો શિયાળવાંની કહેવાય.

પા. ૮૯ યક્ષનો પ્રાસાદ : મહાકવિ કાલિદાસના પ્રસિદ્ધ કાવ્ય મેઘદૂતના ઉત્તરમેઘમાં યક્ષના મહેલનું વર્ણન નીચેના પાંચ શ્લોકોમાં કરેલું છે :

ત્યાં હર્ષ્યેથી ધનપતિતણા, ઉત્તરે ધામ મારું,
દારે જાંચી સુરધનુસમી છે કમાને સુહાવું;
જેની પાસે સુતસમ ગણી વા'લીએ છે ઉછેર્યાં,
ગુચ્છે શ્રુતી કર અડકતો દેવ મંદાર નાનો.

ત્યાં છે વાપી, મરક્ત તણા શોભતી રયામ ધાટે,
જેમાં ડાલે ખીલ્લી કનકનાં પદ્મ વૈદ્યર્થ નાળે;
હંસો એના જલ પર સદા હર્ષ પામી વસે છે,
વર્ષામાંયે નથી જોડી જતા, માન છે પાસ તોયે.

ખાંધ્યો તેના તટ પર, રચી શિખરો ઈન્દ્રનીલે—
ક્રીડા માટે ગિરિ, કનકની રોપીને કેળ હારે;
વિદ્યુત્ સોતો નિરખી વુજને, સાંભરી આજ આવ્યે —
વા'લીનો એ પ્રિયગિરિ મને, હર્ષ ને ખેદ થાયે.

થેરેલા ત્યાં કુરવક વડે માધવી મંડપો છે,
પાસે રૂડો બકુલ, જૂલતાં રક્તપત્રો અશોકે;
ધ્રુવે પહેલો વદન-મદિરા, દોહદો પૂરવાને,
ખીન્ને ડાખો ચરણ સખીનો, ચાચતો મારી પેડે.

કુંભીમાંલી નીલમણિ-જડી લીલુડા વાંસ જેવા,
સોના સ્તંભે, રક્તિકનું ઘડી, મૂક્યું છે પાંજરું ત્યાં —
વા'લી કેરાં વલયરણકે, તાલથી નાચી નાચી,
જેસે છે જૈ દિવસ વીતતાં, મિત્ર તારો કલાખી.

—કીલાલાઈના અનુવાદમાંથી.

પા. ૯૧ પદત મૂખ^૧ : બાણેલો પલ્ ગણેલો નહિ. મરાઠી શબ્દ છે. દાસબોધમાં પદત મૂખોનું વર્ણન છે.

પા. ૯૧ વિઘ્નૈ : . . . પરિત્યજન્તિઃ મુશ્કેલીઓ વારંવાર પાછા પાડતી હોય, છતાં ઉત્તમ પુરુષો આરંભેલું કાર્ય પડ્યું મેલતા નથી. એ શ્લોક આખો આ પ્રમાણે છે :

પ્રારમ્ભ્યતે ન ક્ષણ વિઘ્નમયેન નીચૈઃ

પ્રારમ્ભ્ય વિઘ્નવિહતા વિરમન્તિ મધ્યાઃ ।

વિઘ્નૈઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ

પ્રારબ્ધમુક્તમજનાઃ ન પરિત્યજન્તિ ॥

પા. ૯૧ દંપત્યર્થ^૨ : પુરુષ પ્રયત્ન કરે એને પુરુષાર્થ કહીએ છીએ. અહીં પતિપત્ની (સ્ત્રી, પુરુષ) બંને — દંપતી પ્રયત્ન કરતાં હતાં એટલે દંપત્યર્થ. ભાષામાં આવે શબ્દ રૂઢ નથી. આ સ્થાન પૂરતો જ વિનોદમાં બનાવેલો છે.

પા. ૯૨ પ્રાકૃતન : પૂર્વજન્મનું ઉપરથી પ્રારબ્ધ, નસીબ.

પા. ૯૩ કમબખત : ફારસી શબ્દ છે. કમ : ઓછું, હીણું; બખત : ભાગ્ય. એ ઉપરથી દુર્ભાગી, કમનસીબ. એથી બિલકુલ ખુશનસીબ, સૌભાગ્યશાળી, નસીબદાર.

પા. ૯૫ ૧૨૪ મી કલમ : રાજદ્રોહના ગુનાને લગતી હિંદુસ્તાની ફોજદારી કાયદાની કલમ. લો. મા. તિલક, ગાંધીજી અને હવે તો અનેક આગેવાનો સામે એની રૂએ કામ ચાલ્યું છે.

પા. ૯૫ ૧૫૩મી કલમ : દંગો કરવાના ઇરાદાથી ઉશ્કેરણ કરવાના ગુનાને લગતી ફોજદારી કાયદાની કલમ. કલમ ૧૫૩ અ ભિન્ન ભિન્ન કોમો વચ્ચે દ્વેષની લાગણી ફેલાવવાના ગુનાને લગત છે. રાજદ્રોહી ચળવળ કરનાર ઉપર ઘણી વાર આ કલમની રૂએ કામ ચલાવવામાં આવે છે.

રાણીપ અને કાળી : સાબરમતી અને એલિસબ્રિજ વચ્ચે આવતાં બે ગામો છે. કાળીમાં રેલવેના રસ્તા ઉપર જ એક જૂન

સમયનું બાંધકામ છે. તેનો ઘાટ વિદ્યાપીઠના વિશાળ મકાન જેવો જ છે. એમાં શિવાજીએ પોતાના ઘોડા બાંધ્યા હતા એવું લોકો કહે છે. આગ્રમખાં ઉદ્દાર્થએ બાંધાવેલો ખલીલાબાદનો કિલ્લો તે જ આ, એવું કેટલાક માને છે.

પા. ૯૯ અનુનય : મનાવવું તે, મનામણાં.

પા. ૯૯ કાર્થેજ-રોમ : ફિનીશિયનોએ ઈ. સ. પૂર્વે ૮૫૦ના અરસામાં કાર્થેજની સ્થાપના કરી. એ લોકોનો વેપાર અને સામ્રાજ્ય વધતાં રોમનો સાથે એમને અથડામણમાં આવવું પડ્યું. ત્રણ ત્રણ મહાન યુદ્ધો ખેલાયાં. હેમિલકર અને હેનિબલ જેવા વીરો કામ આવી ગયા અને આખરે ઈ. સ. પૂ. ૧૪૬માં એ શહેર પાયમાલ થયું. આ યુદ્ધોમાં રોમન લોકોનાં નૌકાસૈન્યે ખૂબ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો.

પા. ૯૯ ઈરાન-ગ્રીસ : ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં ઈરાન અને ગ્રીસ વચ્ચે મહાન યુદ્ધ થયાં હતાં. ૪૮૦માં દારા (દરાયસ)નો પુત્ર (ઝરતીસ) અપૂર્વ જંગી કાફલો અને સૈન્ય લઈને ચડી આવ્યો. થર્મોપિલીનું વિશ્વવિખ્યાત યુદ્ધ આ પ્રસંગે જ લડાયું હતું. આખરે વાવાઝોડાને લીધે ઈરાની વહાણો ભચકાઈને ભાંગી ગયાં, કેટલાંક બચ્યાં તેને ગ્રીકોએ હરાવ્યાં અને થોડાં ભાગી જતાં હતાં તે સફર દરમ્યાન નાશ પામ્યાં. ઝરતીસે ઠેક એથેન્સનો કબજો લીધો હતો. તેને પણ પાછા હઠવું પડ્યું. આમ આ વખતે ઈરાનીઓની પૂરેપૂરી હાર થઈ.

પા. ૧૦૧ ક્ષેત્રપાલ : ક્ષેત્ર-ખેતર, field; પાલ-રક્ષણ કરનાર; a fielder.

પા ૧૦૭ ઈ'ન ગણુ'તાં માસ ગયા : મૂળ લીટી આ ચોપડીમાં નાળી જોઈને ઊલટાવી છે. માસ ગણતા દિન બાકી રહ્યા અને છૂટી જવાનો દિવસ નજીક આવ્યો. એ દૂહો આખો આ પ્રમાણે છે :

દેન ગણતા માસ થયા, વરસે આંતરિયાં;
સૂરત ભૂલી સાચબા ! નામે વિસરિયાં.

દિન વીત્યા ગણતાં ગણતાં માસ વીત્યા, પછી તો વરસોનાંયે
અંતર પડ્યાં, ધીમે ધીમે મુખછબિ પણ અંતરની આંખ આગળથી
ઝાંખી પડતી ચાલી અને—અરે ! અરે ! અંતે તો નામ પણ યાદ
કરતાં કરતાં મહેનત પડવા લાગી !

—Yes and yet

Time is the greatest Healer

The greatest Comforter

The greatest Benefactor

The Kindliest Friend

The great School-Master of Humankind !

પા. ૧૦૬ ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ - ગીતા ૬-૨૧ :

પુણ્ય ખૂટી જતાં મૃત્યુલોકમાં જાય છે.

